

*Zveza Prijateljev
Mladine Slovenije®*

Komisija za delo zgodovinskih krožkov

Sobivanje človeka in živali skozi čas

Zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov
za mentorje zgodovinskih krožkov

Ljubljana, oktober 2024

*Zveza Prijateljev
Mladine Slovenije®*

Komisija za delo zgodovinskih krožkov

SOBIVANJE ČLOVEKA IN ŽIVALI SKOZI ČAS

Zbornik znanstvenih
in strokovnih prispevkov
za mentorje
zgodovinskih krožkov

Ljubljana, oktober 2024

Zveza Prijateljev Mladine Slovenije®

Komisija za delo zgodovinskih krožkov

Sobivanje človeka in živali skozi čas

Zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov

Izdala in založila:

Zveza prijateljev mladine Slovenije
Komisija za delo zgodovinskih krožkov

Glavni urednici:

mag. Marjetka Balkovec Debevec
Mateja Ribarič

Tehnični urednici:

Nina Uratarič Malnar
Iris Furlan

Recenzenti:

dr. Estera Cerar
dr. Marko Štepec
mag. Marjetka Balkovec Debevec

Jezikovno pregledal:

Grega Rihtar

Prevodi:

Meta Kožuh

Oblikovanje:

Melita Rak

Naslovnica:

Alenka Vuk Trotovšek

Organizacija seminarja:

Nina Uratarič Malnar
Iris Furlan

Tisk:

Tiskarna Print Point d.o.o.

Naklada:

150 izvodov

Ljubljana, oktober 2024

Za strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.
Publikacija je za uporabnike brezplačna.

Sponsor programa Mladi raziskovalci zgodovine:
Lek d.d., Ljubljana

SANDOZ |

Ilustracija na naslovnici:

Učna slika za stvarni pouk: na vasi, A. Toller Pichler & Sohn, Wien, pred 1900, Slovenski šolski muzej, zbirka učnih slik, inv. št. 197/26.

Ilustraciji in fotografiji na zadnji strani:

1. Psa bernardinca v reševalni akciji,
spletni vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Two_St._Bernard_dogs_find_a_lost_unconscious_figure_in_the_s_Wellcome_V0015200.jpg
2. Reševalni pes, fotografija last Maje Golob.
3. Učna slika za prirodopis: mačke in miš, okoli 1900, Slovenski šolski muzej, zbirka učnih slik.

Ilustracija na notranji strani:

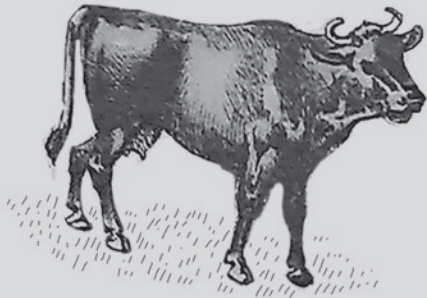
1. Učna slika za stvarni pouk: na vasi, A. Toller Pichler & Sohn, Wien, pred 1900, Slovenski šolski muzej, zbirka učnih slik, inv. št. 197/26.
2. Učna slika za prirodopis: mačke in miš, okoli 1900, Slovenski šolski muzej, zbirka učnih slik.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39:59(091)(082)
179.3(082)

SOBIVANJE človeka in živali skozi čas : zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov / [glavni urednici Marjetka Balkovec Debevec, Mateja Ribarič ; prevodi Meta Kožuh]. - Ljubljana : Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2024

ISBN 978-961-6331-77-7
COBISS.SI-ID 209208323

VSEBINA

- 7 mag. Marjetka Balkovec Debevec, Mateja Ribarič
UVODNIK: SOBIVANJE ČLOVEKA IN ŽIVALI SKOZI ČAS
- 13 dr. Marko Snoj
NAŠ ODNOS DO DRUGIH ŽIVALI NEKDAJ, VČERAJ, DANES IN JUTRI
- 21 dr. Tomaž Simetinger
ČLOVEK IN ŽIVAL V PREDINDUSTRIJSKI DRUŽBI
- 29 dr. Ana Krevelj
IKONOGRAFIJA ŽIVALI V UMETNOSTI
- 37 dr. Vojteh Cestnik
ZGODOVINA ŽIVINOZDRAVNIŠKE STROKE
- 43 dr. Boris Kryštufek
TAKSIDERMIJA MED ZNANOSTJO, UMETNOSTJO IN DOMAČIM DEKORJEM
- 55 Magda Peršič
VELIKE, MALE, SKRIVNOSTNE ŽIVALI SMO NA OGLED POSTAVILI
- 67 dr. Daša Ličen
VZNIK GIBANJA ZA ZAŠČITO ŽIVALI NA SLOVENSKEM
- 77 Maja Golob
TERAPEVTSKI IN REŠEVALNI PSI SKOZI ZGODOVINO
- 83 dr. Monika Kokalj Kočever
ŽIVALI V PRVI IN DRUGI SVETOVNI VOJNI
- 93 Nataša Strlič
**ŽIVALI JUGOSLOVANSKEGA VODITELJA JOSIPA BROZA TITA
MED BRIONI IN ŽIVALSKIM VRTOM V LJUBLJANI (1979–1983)**
- 105 Komisija za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS
ZLATA PRAVILA SESTAVLJANJA RAZISKOVALNIH NALOG
- 112 Iris Furlan
**SODELUJOČE OŠ V RAZISKAVI *KULTURA JE IZRAZ NAJBOLJŠEGA V DRUŽBI*
KULTURNA USTVARJALNOST V MOJEM KRAJU V ŠOLSLEM LETU 2023/2024**

Marjetka BALKOVEC DEBEVEC

mag. znanosti etnologije in prof. zgodovine, muzejska svetnica,
predsednica Komisije za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS,
Slovenski šolski muzej, Ljubljana

E: marjetka.balkovec@solskimuzej.si T: 01 251 31 127

Mateja RIBARIČ

prof. zgodovine in sociologije, muzejska svetnica,
podpredsednica Komisije za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS,
Slovenski šolski muzej, Ljubljana

E: mateja.ribaric@solskimuzej.si T: 01 251 31 127

SOBIVANJE ČLOVEKA IN ŽIVALI SKOZI ČAS

Uvodnik

Lansko, 55. državno tekmovanje mladih zgodovinarjev pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije, je prineslo vrsto zanimivih razmišljanj in ugotovitev o kulturi v domačem kraju. Kultura naroda se odraža tudi v kulturi odnosa do živali, zato raziskovanje o kulturi širimo v temo *Sobivanje človeka in živali skozi čas*, ki smo jo izbrali za šolsko leto 2024/2025. Odpirajo se zelo raznovrstne možnosti raziskovalnih vprašanj, vendarle pa se razmislek o razmerju med človekom in živaljo verjetno najprej začne z osebnim odnosom do živali.

Za razliko od kolegice Mateje, s katero pripravljava uvodnik v pričujoči zbornik prispevkov in bo v nadaljevanju na kratko predstavila osebno izkušnjo v povezavi z živalmi, sem sama v otroštvu raje kot v živo, občudovala živali v različnih slikanicah in knjigah. S celo vrsto domačih živali sem se sicer srečala v hlevu in zunaj njega na domačijah mojih staršev, a sem do njih v glavnem čutila bolj strahospoštovanje in sem jih raje opazovala bolj od strani. Še najljubši od vseh so mi bili mali rumeni piščančki, njih sem celo z veseljem pobožala. Doma smo občasno imeli kakšno muco, a se je z njo predvsem ukvarjala sestra. Nekako si nisem predstavljala, da bom svoj dom kdaj delila s kakšno živalco, dokler ... Ja, dokler ni, kljub mojemu predhodnemu nasprotovanju, moj mož domov prinesel majhno črno kepico. Tako lepo, tako prisrčno majhno kepico, da je moje nasprotovanje v trenutku splahnelo. Ta črna kepica je bil psiček mešanec. Ker je bil črn kot oglje, smo mu naredili ime Ogi in je z našo družino delil življenje štirinajst let. Ni samo delil življenja z nami, predvsem ga je bogatil in razveseljeval! Kdaj je seveda povzročil tudi kakšno jezo in skrb. Predvsem nas je zelo prestrašil, ko se je izgubil. Ko smo po

več kot mesecu dni pravzaprav že izgubili upanje, da ga bomo še kdaj videli, je hčerka njegovo sliko vendarle zagledala na računalniški spletni strani enega od zavetišč za živali. Nemudoma smo ga šli iskat, in ko smo se vrnil domov, smo vsi, on in mi, prekipevali od radosti, da smo spet skupaj.

Ja, Marjetka, če te je psiček navdušil nekoliko kasneje v tvojem življenju, so bile živali že od nekdaj prisotne v mojem življenju. Prihajam z vasi, kjer smo živeli na veliki kmetiji, polni živali, tako takih za delo, za hrano, pa tudi hišnih ljubljencev ... Spominjam se drobnih utrinkov iz mojega brezskrbnega otroštva, ki sem ga preživljala zunaj v naravi in obkrožena s kravami, voli, konji, prašiči, mačkami, kurami, psi ... Kako sem še ne triletna punčka krmila kokoši s koruzo. Pa kako sem se učila molsti krave in me je krava z repom skoraj sklatila z majhnega lesenega trinožnika, kjer sem sedela, in polila vso mleko, ki sem ga z veliko težavo namolzla v vedro. Veselo je bilo, ko smo sušili seno za krmo kravam in ga s puhalnikom spravljali na skedenj, kjer se je bilo tako zabavno skrivati. Spominjam se tudi dedka, kako je vpregel vola in smo se otroci lahko peljali na vrhu voza, polnem koruze, z njive proti domu. Bila sem tudi pastirica. Na paši sem rada brala knjige in bila tako zatopljena v branje, da so mi krave ušle in sem jih potem vsa v paniki iskala po Juriju. Na kmetih so velik dogodek in praznik tudi koline. Še kot majhna punčka sem pomagala čistiti čreva za klobase in držati posodo za kri, ki jo je babica kasneje spekla za malico. A sčasoma so se mi koline zdele vedno bolj krut ritual, sama pa sem v času študija postala vegetarijanka.

Svojo prvo žival sem dobila po ogledu filma Kala, ko sem ob njem točila debele solze. Za deseti rojstni dan me je v črno-oranžnem fičku čakalo darilo – mala črna kosmata kepa, ki je takoj našla mesto v mojem naročju, poimenovala sem jo seveda Kala. Nemška ovčarka Kala je bila moja najboljša prijateljica vse do njene smrti. Bila je zaščitniška, prava zvesta čuvajka. V naši družini je bilo kasneje še veliko psov, a Kala je v mojem srcu obdržala prvo mesto. Ko sem se preselila v Ljubljano, sem psa zamenjala za mačko. Predvsem zato, ker sem bila veliko zdoma in so mačke veliko bolj samostojne. A prva, po imenu Škumpa, ni bila vesela samotnega življenja v bloku. Se mi je maščevala in zmetala rože po tleh, kakala v banjo. Po mesecu, dveh, sem jo peljala k staršem v Jurij, kjer je zaživela svoje pravo svobodno mačje življenje. Ko sem se preselila v naravo na Zaplano, je prišla Džekica, prava mačja dama, s katero sva sobivali trinajst let. Veliko me je naučila, predvsem postavljanja meja. Z mano je hodila na morje, sosedi so jo imeli zelo radi, saj je bila prava lovka in je pridno lovila miške, tudi voluharje, na mojo žalost pa tudi ptice. A je žalostno končala pod avtomobilskimi kolesi prav zaradi ptiča na drevesu čez cesto. Še zdaj se spominjam telefonskega klica sosede, ki mi je sporočila žalostno vest. Kar dolgo mi je bilo zelo hudo in kar nisem se mogla odločiti za drugo muco. Potem pa ... točno čez eno leto dobim telefonski klic od iste sosede, kako je našla majhno mucko skoraj na istem mestu, kjer je avto povozil Džekico. In da čaka name. Seveda sem takoj stekla do sosede in v kartonasti škatli zagledala majhno črno kepico, ki je neutrudno mijavkala. Ljubezen na prvi pogled. Džekica mi jo je poslala, sem sklenila, in zdaj že pet let z mano biva Ronja ... no, po pregledu pri veterinarju je postal Roni. In je čisto drug karakter – razposajen, igriv muc, ki se tudi rad potepa, kdaj tudi stepe. Pride na obisk tudi v muzej. Predvsem pa se rad crklja, no, včasih tudi praska. Pred letom dni pa me je res prestrašil. Ni ga bilo domov teden dni, deset dni ... vse sem preiskala, ga klicala. Nazadnje sem napisala oglas s fotografijo na spletno stran, da je pogrešan. In ne boste verjeli, po dveh dneh slišim zvečer en skok na balkon. Nejeverno odprem vrata in ... v sobo nonšalantno skoči Roni. Lačen. Kot da je prebral oglas, da

ga že dolgo vsa obupana iščem. No, od takrat sva spet nerazdružljiva. Prinaša mi veselje in toplino v moj svet, brez njega bi bilo moje življenje veliko bolj prazno in samotno.

Gotovo imajo tudi mladi zgodovinarji veliko zgodbic, povezanih z domačimi živalmi. Ravno v tem bo verjetno zelo pomembna spodbuda, da se lotijo raziskovalne teme *Sobivanje človeka in živali skozi čas*.

Med učencem bližnje in zelo zanimive vsebine je v okviru letošnje teme možno raziskovanje odnosa do domačih ljubljencev od nekdaj do danes.

Veliko gradiva je na voljo v šolah, še več pa v Slovenskem šolskem muzeju, ob temah, ki prikazujejo živali v šolskih berilih in v drugih učbenikih, predvsem v učbenikih za biologijo ali prirodopis, kot so imenovali ta predmet nekoč. Šola je vzgajala učence k skrbi in usmiljenju do živali, npr. že z zbirko učitelja Jakoba Dimnika iz leta 1869 s poučnimi pogovori o živalih (*Slavoj in Ljudmila: milosrčna brat in sestra*). V šolskih berilih boste našli veliko pravljic, pripovedk, ugank, v katerih so glavne junakinje živali. Prav tako v otroških revijah od Vrta do Cicibana. Kdo ne pozna Zverinic iz Rezije, pa Mačka Murija, Muce Copatarice, Rdeče kapice in volka in še bi lahko naštevali živalske like iz slovenskih pravljic in pripovedk, ki jih krasijo čudovite ilustracije. Ali pa basni – krajših poučnih izmišljenih zgodb o živalih, ki ima vsaka svojo značilno lastnost in se konča z moralnim naukom. Raziskovalna tema gre lahko tudi v smer analize živalskih literarnih junakov, ki so jih rade brale različne generacije.

V Slovenskem šolskem muzeju je že vrsto let v ponudbi pedagoškega programa stara učna ura prirodopisa: domača mačka. Pripravljena je po učnih načrtih iz ljudske šole v Avstro-Ogrski iz leta 1907 in pri tej učni uri učenci spoznava domačo mačko (*Felis domestica*), njene telesne in značajske lastnosti ter skozi pregovore o mački odkrivajo, kako smo si ljudje z mačkami značajske podobni. V berilu Frana Erjavca odkrijejo mačkine navade, njen odnos do mladičev, psa in ljudi.

Kot si danes v šolah pri pouku o živalih pomagajo s sodobno tehnologijo, tako so v ta namen nekoč služili posebni preparati, nagačene živali, poleg njih pa predvsem raznovrstne učne slike, kakršne krasijo tudi letošnja naslovnica zbornika.

Ker se učenje začne že pred šolo in ker je tudi igra del vzgoje, smo poleg navedenega na stalni razstavi Slovenskega šolskega muzeja *Šola je zakon!* razstavili tudi igrače. Med njimi je veliko upodobitev živali, poleg medvedka predvsem več različnih konjičkov, od replike prazgodovinskega konjička, narejenega iz žgane gline, naprej. Morda pa koga od mladih raziskovalcev pritegne tema raziskovanja igrač po upodobitvah živali?

V Sloveniji je čebelarstvo močno zasidrano v ljudsko zavest. Po številu čebelarjev na prebivalca se nahajamo v samem svetovnem vrhu, avtohtona slovenska čebela, kranjska sivka, pa velja za eno izmed najbolj razširjenih medonosnih čebel na svetu. Prav iz Slovenije je prišla tudi pobuda za razglasitev svetovnega dneva čebel. Čebelarje in čebelarska društva boste našli predvsem na podeželju, čeprav se v zadnjem času uveljavlja tudi urbano čebelarstvo. Čebelica kot simbol pridnosti in marljivosti pa je bila posebna štampljka, ki jo je učitelj ali učiteljica za nagrado vtisnil v zvezek učenca ali učenke, ko je naredil domačo nalogo brez napak. Veliko podatkov o zgodovini čebelarstva boste dobili v Čebelarskem muzeju v Radovljici.

Mlade raziskovalce lahko pritegnejo zgodbe še drugih živalskih vrst, predvsem avtohtonih, kot so lipicanski konj, krško-poljski prašič, soška postrv, solčavska ovca, drežniška koza ...

Mogoče bi bilo zanimivo raziskati, koliko živalskih priimkov imajo učenci in učitelji na vaši šoli. Je veliko Kosov, Medvedov, Petelinov ...?

Za ravnovesje v naravi skrbijo tudi lovska društva, povezana v Lovsko zvezo Slovenije.

Teme o živalih so lahko tudi zelo težke in žalostne. Zaradi grobega odnosa človeka do živali se je pokazala potreba po ustanovitvi različnih gibanj in društev, namenjenih zaščiti živali (društva za osvoboditev živali in njihove pravice, zavetišča za živali npr. Zavetišče Horjul, Zavetišče Maribor, Gmajnice idr.).

V zborniku vam ponujamo nekaj tem, ki prikažejo odnos človeka do živali skozi različne zorne kote in vam bodo v pomoč pri iskanju vaše teme za raziskovanje.

Dr. Marko Snoj razmišlja o odnosu človeka do živali v prazgodovini in danes. S številnimi primeri pokaže, kako je *Homo sapiens* izrinil vse druge človeške vrste in povzročil izumrtje številnih velikih sesalcev. Opozarja tudi na dejstvo, da danes še vedno z živalmi enako mačehovsko ravnamo kot v preteklosti, čeprav vemo, da so čuteča bitja.

Človek je skozi zgodovino razvil zelo kompleksen odnos do živali. Pogosto so živali nastopale kot del prazničnega leta (npr. zeleni Jurij na konju). Posebej poznane so različne živalske oblike v okviru pustnih šeg in navad. V drugem delu članka *Človek in žival v predindustrijski dobi* obravnava dr. Tomaž Simetinger pomen živali pri delu, saj so ravno večje živali tiste, ki so bile ključne za delovna opravila (npr. konji – furmanstvo, spravilo lesa, goveja živina – oranje).

Živalski motivi so med najštevilnejšimi v likovni umetnosti, ki jih raziskujemo s pomočjo ikono grafije. Kako nam ta umetnostnozgodovinska metoda pomaga razumeti vsebino del, katera žival je upodobljena ter kakšna sta njena vloga in simbolni pomen, beremo v članku dr. Ane Krevelj.

V članku dr. Vojteha Cestnika se seznanimo z zanimivim pregledom zgodovine veterinarske medicine od zgodnjih začetkov v prazgodovini pa vse do sodobne živinozdravniške stroke, ki se je začela po nastanku živinozdravniških šol v 18. stoletju.

Kaj je taksidermija in kako se je razvijala skozi zgodovino v članku zelo podrobno opiše dr. Boris Kryštufek. Opiše postopke ohranjanja (prepariranja in konzerviranja) živali, posebno vretenčarjev. Razloži, kako se je taksidermija razvijala skozi zgodovino v svetu in opozori na glavne razlike med taksidermijskimi preparati in drugimi načini prepariranja oziroma konzerviranja.

V Notranjskem muzeju Postojna predstavljajo sobivanje človeka in živali skozi muzejske zgodbe živali na območju Notranjske. Magda Peršič pripoveduje o edinstveni človeški ribici in njenem simbolnem pomenu, o ovci istrski pramenki, ki jih je varoval pastirski pes kraški ovčar – kraševac. Osrednja žival med etnološkimi predstavitvami je vsekakor gozdni ali navadni sivi polh.

Avtorica dr. Daša Ličen oriše začetke gibanja za zaščito živali, ki se pojavi v 19. stoletju v habsburški monarhiji in po Evropi. Prvo društvo je bilo ustanovljeno v Gorici že leta 1845, ljubljansko leta 1899. Najprej se je širilo med plemstvom in meščanstvom, ki se je zavzemalo za prijaznejše ravnanje z živalmi.

Pred nekaj tisoč leti je pes postal domača žival in je človeku pomagal pri delu bodisi kot lovski pes, pes čuvaj ali pastirski pes. Sčasoma pa je postal še več: reševalec človeških življenj pri iskanju ljudi, pokopanih v ruševinah, izgubljenih v naravi ali zasutih v snežnih plazovih, vodnik slepim in slabovidnim ter terapevt ljudem pri zdravljenju raznih bolezni. Maja Golob opiše razvoj psov pomočnikov ter reševalnih psov skozi čas od začetkov do današnjega časa.

Tudi v vojnah so imele živali pomembno vlogo, pa vendar o njihovem prispevku ni veliko zapisa. Dr. Monika Kokalj Kočevar med drugim pripoveduje tudi o zgodbah slovenskih vojakov v 1. in 2. svetovni vojni, ki so v svojih vojnih dnevnikih pisali o živalih, saj so bile njihove zveste spremljevalke. Največkrat so bili to konji, ki so nosili hrano in orožje.

A radi zahajate v živalske vrtove? Prispevek Nataše Strlič oriše zgodovino živalskih vrtov v evropskem in v slovenskem prostoru ter razvoj Živalskega vrta Ljubljana in Živalskega vrta Brioni/Safari parka, kjer so bile zbrane živali, ki jih je dobil v dar Josip Broz Tito, predsednik Jugoslavije.

Nanizali smo le nekaj poudarkov iz člankov v tem zborniku, ki so ne le zanimivo branje, ampak tudi pomoč pri raziskovanju, skupaj z drugo literaturo in prispevki. Že samo izbrani poudarki v uvodniku kažejo, da letošnja raziskovalna tema *Sobivanje človeka in živali skozi čas* ponuja predvsem veliko razmislekov. Verjamemo, da bo mladim raziskovalcem tema zanimiva in da bodo ob spoznavanju poti človeka in živali skozi čas našli veliko vsebin, ki jih bodo ne le raziskovalno, pač pa tudi osebno oblikovale.

Prepričani smo, da boste, spoštovane mentorice in mentorji, skupaj s svojimi učenci tudi letos prišli kot mravljice in boste do roka oddaje nalog, 31. marca 2025, pripravili odlične raziskovalne naloge.

Marko SNOJ

dr. jezikoslovnih znanosti, redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti
in njen podpredsednik za humanistične, družboslovne in umetnostne vede,
znanstveni svetnik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU in
redni profesor za primerjalno jezikoslovje,
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

E: marko.snoj@zrc-sazu.si T: 01 470 62 35

NAŠ ODNOS DO DRUGIH ŽIVALI NEKDAJ, VČERAJ, DANES IN JUTRI

Izvleček: Prispevek se osredinja na opis odnosov med človekom in živalmi v predzgodovinskih časih ter primerjavo teh odnosov z današnjimi. Ugotavlja, da se bistvo odnosov ni spremenilo, spremenil se je le način njihovega udejanjanja.

Ključne besede: paleoantropologija, glotogonija, ekokritika, izumiranje živalskih vrst

Bodimo iskreni, nalijmo si čistega vina, povejmo naravnost, recimo bobu bob: današnji človek spada v biološko kraljestvo *živali*. Taksonomsko se uvršča v rod *homo* in vrsto *sapiens*. Naši predniki so pred 70.000 leti iz vzhodnoafriške savane začeli osvajati druge dele sveta, tako da nas je danes menda že osem milijard. Razvili smo se v najbolj invazivno vrsto na Zemlji z Luno vred – Prešeren bi dejal: še naprej se pot nam kaže. Življenjski prostor smo si od nekdanjih delili z drugimi živalmi, vendar že deset-tisočletja, če ne dlje, z njimi ne živimo v sožitju. Od pradavnine smo jih lovili več, kot so se te lahko razmnoževale, zato smo preštevne vrste iztrebili. Prihodu Homo sapiensa na novo območje je namreč vedno sledilo izumiranje velikih sesalcev. Ko je pred 45.000 leti prek indonezijskega otočja prišel v Avstralijo, so v nekaj tisoč letih izumrli orjaški kengurugi, levi vrečarji, ogromne ptice neletalke, zmajem podobni kuščarji in številne druge živalske vrste. Ko je pred približno 16.000 leti iz Azije čez zaledeneli Beringov preliv prišel v Ameriko, je v dveh tisočletjih samo v Severni Ameriki izumrlo 34 od 47 rodov velikih sesalcev, med drugimi mamuti, mastodonti, kot medvedi veliki glodavci, velblodi, sabljasti tigri in orjaški lenivci, ki so tehtali do osem ton in bili visoki do šest metrov. Podobno se je dogajalo povsod, kamor je krenila človeška noga. Na Madagaskarju, kjer se je živalstvo in rastlinstvo milijone let razvijalo brez povezave s 400 km oddaljeno afriško celino, so pred 1500 leti izumrle slonje ptice, orjaški lemurji in največji primati na svetu. Seveda se je to zgodilo kmalu po tem, ko so na otok prispeli prvi Homo sapiensi. Velike živali se pred prišleki niso počutile ogrožene, saj so v njih videle le še eno vrsto

nenevarnih opic. A te opice so se znale med seboj dogovarjati, zato so bile pri lovu na sicer večje in močnejše živali uspešne, prekomerni lov posameznih vrst pa je kot vedno povzročil njihovo izumrtje.¹

A Homo sapiens ni iztrebil samo mamutov, sabljastih tigrov, orjaških lenivcev in drugih štirinožcev, temveč tudi vse druge ljudi. Pred 70.000 leti in več je Homo sapiens živel le v vzhodnoafriški savani. Na bližnjem vzhodu in v Evropi so prebivali neandertalci, v osrednji in južni Aziji denisovci, v vzhodni Aziji drugi potomci Homo erectusa, katerih izumrtje je povzročil prav prihod Homo sapiensa. Po najblagohotnejši teoriji je Homo sapiens vse te človeške podvrste izrinil s tega sveta s tem, ko je bil spretnější pri lovu in nabiranju hrane. Za to spretnost se je moral zahvaliti razvoju jezika, ki je pred približno 70.000 leti prerasel izražanje z medmeti in kretnjami ter pridobil sposobnost natančnejšega izražanja. Z medmetom npr. lahko povemo 'pazi!', s kretnjo lahko celo nakažemo, od kod prihaja nevarnost, ne moremo pa se dogovoriti, kako se nevarnosti zoperstaviti z združenimi močmi. Ne moremo odrediti, kdo naj gre naprej, kdo na drevo in kdo naj čepi v zasedi, kdo naj prižge ogenj in kdo bo prvi vrgel kopje. Med vsemi ljudmi in drugimi živalmi se je znal tako dogovarjati samo Homo sapiens, ki je razvil jezik s fonemi, morfemi in stavčnimi členi in ne zgolj medmeti, ki so značilni za jezike drugih višje razvitih živali. Homo sapiens je s tem postal ne samo najbolj invazivna živalska vrsta, temveč tudi najbolj nevarna.

Nikoli se nismo odlikovali po strpnosti. Še danes številni ne trpijo v svoji bližini ljudi druge barve kože ali drugega jezika. Zato lahko upravičeno sklepamo, da tudi pradavni Homo sapiens ni s sočutjem gledal na sestradane neandertalce, denisovce in druge ljudi, ko jim je z uspešnejšim lovom in nabiranjem jemal možnosti za preživetje.² Le redkim posameznikom drugih človeških podvrst se je posrečilo vključiti v skupine Homo sapiensov,³ zato imamo Evropejci in prebivalci Bližnjega vzhoda v sebi enega do štiri odstotke neandertalskih genov, pri Kitajcih in Korejcih so našli nekaj odstotkov genov drugih potomcev davnega Homo erectusa, pri Melanezijcih in avstralskih aboridžinih pa denisovcev.⁴

Zadnji neandertalec je umrl pred približno 30.000 leti, zadnji pritlikavi človek z otoka Flores pa pred približno 12.000 leti. Od tedaj smo Homo sapiensi edini ljudje na Zemlji.⁵ Tako kot vse izumrle podvrste ljudi in vsi skupni človeški predniki so se tudi Homo sapiensi preživljali z nabiranjem divjih sadežev in plodov ter lovom na divje živali. Pred kakimi 11.500 leti pa se je ta vzorec začel spreminjati. Nekje na bližnjem vzhodu je neki bistrumnež ugotovil, da zrnje divje pšenice, najverjetneje pire, ki ga je nabral, da bi ga on in njegov rod pojedel za večerjo, lahko poseje v razrahljano prst, počaka nekaj mesecev in za nagrado bo dobil dvajsetkrat več zrn, kot jih je položil v zemljo. Tudi če bo njegov rod pojedel 90 odstotkov pridelka, bo iz preostalih desetih še vedno lahko pridelal še enkrat toliko zrn, kot jih je pridelal. Cena za spremenjeni način življenja pa ni bila majhna. Z začetkom poljedelstva se konča stotisočletja dolgo obdobje nomadskega življenja, ko so ljudje sledili virom hrane. Na pridelek je treba

1 Harari, Sapiens, str. 73–84.

2 Po drugi teoriji je Homo sapiens vse druge ljudi preprosto pobil, saj so mu bili hkrati preveč podobni in preveč so se razlikovali od njega, to pa sta dva razloga, ki še danes botrujeta etničnemu čiščenju.

3 Še verjetneje pa od moških Homo sapiensov posiljenih neandertalk, denisovk idr.

4 Harari, Sapiens, str. 25–26.

5 Homo sapiens je ena redkih živalskih vrst, ki se skupinsko spopada celo s pripadniki lastne vrste, ki se vojskuje. Vojskovanje je pri človeku stalnica. V zadnjih sto letih tako ni bilo dneva, ko na svetu ne bi divjala vsaj ena vojna – in tako je bilo verjetno od nekdaj. Napad enega tropa na drugega in genocid lahko razen pri človeku opazujemo tudi pri gensko najbližjih šimpanzijah.

počakati ob njivi, saj ta potrebuje obdelavo in varstvo pred drugimi živalmi, ki bi rade brez dela prišle do hrane. Ker se je rod ustalil na enem mestu, je tam kmalu začelo primanjkovati divjih ovac, koz in drugih lovnih živali. Zato je neki drugi bistroumnej ugotovil, da bi kazalo čredo divjih ovac nagnati v zaprto dolino in jih ne pobiti, kot je veljalo dotlej, temveč jim zagotoviti varovanje pred drugimi plenilci in dovolj hrane, da se bodo redile in uspešneje razmnoževale. Čreda divjih ovac se je tako hitreje množila, ljudje pa so iz nje jemali in pojedli le toliko živali, da razmnoževanje ni bilo ogroženo. Ker je človek tem ovcam zagotavljal hrano in varnost, so se ga počasi privadile. Podobno, kot je pšenica udomačila človeka, da se je ustalil, je človek udomačil najprej ovce, nato koze, konje, prašiče, krave, velblode, kokoši. Skrbel je zanje, jih vodil na pašo, shranjeval krmo za čas, ko hrane ne bo v izobilju, ob tem pa obdeloval svoje njive, ki so sprva dajale le žito, kmalu nato pa tudi grah in lečo, ter drevesa: najprej oljke, nato jablane, slive, trto itd. Ker je bilo hrane več kot v nomadskih časih, so se množili tudi ljudje, kar je bilo nujno že zato, ker je vedno večja pridelava hrane zahtevala vedno več pridnih rok. Gospodarska rast in večanje človeške populacije sta torej dva medsebojno povezana pojava. Kljub vse večjemu številu lačnih ust je morale nekaj hrane ostati za svečenike in žrtvovanje bogovom, da bodo skrbeli za ugodno vreme in pomagali pregnati sovražnike iz njihove okolice.

Poljedelci in živinorejci pradavnega Bližnjega vzhoda so kmalu ugotovili, da se pred zunanjimi nadlogami lažje branijo, če se organizirajo v skupnosti z več kot enim rodом. Začele so nastajati vasi, nato mesta. Najstarejše znano mesto je Jeriho na Zahodnem bregu v Palestini, ki je obstajalo že 9000 let pr. Kr.⁶ Človeška predzgodovina se tako počasi preveša v zgodovino s pisanimi viri, od katerih so najstarejši nastali okrog leta 3400 pr. Kr. v južni Mezopotamiji, poldrugo stoletje mlajši v Egiptu, okrog leta 2500 pr. Kr. znajo pisati že Semiti, takratni Babilonci in Asirci, v 18. stoletju pr. Kr. pa tudi že prvi med Indoevropejci, namreč Hetiti.

Kmečki način življenja, ki je zamenjal nomadskega na Bližnjem vzhodu okrog leta 9500 pr. Kr., na Kitajskem dva tisoč let pozneje, nato pa, ne da bi vedeli drug za drugega, še na Novi Gvineji (6000 pr. Kr.), v Mehiki (4500 pr. Kr.), Peruju (3500 pr. Kr.), zahodni Afriki (3000 pr. Kr.) itd.⁷ je človeka zbližalo z udomačenimi živalmi. Človek je zanje skrbel, v zameno pa jih je skladno s svojo naravo in potrebami izkoriščal. Govedo in kasneje konja je vpregel v ralo, da je rahljaj zemljo za posevke, z njihovimi iztrebki je izboljševal kakovost prsti, jemal jim je mleko, kokošim pa jajca za svojo prehrano, ovcam je pulil in kasneje strigel dlako za svoja oblačila, na koncu je žival zaklal in pojedel, kožo pa uporabil v sto in en namen. Take usode sta bili obvarovani le dve vrsti domačih živali, ki pa ju ni udomačil človek, ampak sta se pri človeku udomačili po lastni volji in iz lastnih interesov. To sta pes in mačka.

Pes se je človeškim bivališčem približal že v nomadskih časih, domnevno pred 15.000 leti ali še prej. Človek je neužitne ostanke uplenjenih živali, kot so čreva in kosti, odmetaval zunaj svojih začasnih bivališč, vendar blizu. To je privabilo volkove, za katere so bili človeški ostanki užitni. Zato so svoje ozemlje blizu človeških bivališč branili pred drugimi tropi volkov, drugimi zvermi in človeškimi vsiljivci. Sčasoma se je iz tega vzajemnega odnosa razvilo zavezništvo, ki se je stopnjevalo do te mere, da je volk, ki se je razvijal v psa, začel pomagati človeku pri lovu. Svoj lastni lovski nagon je podredil človekovi volji in v zameno dobil hrano, ki za človeka ni bila dovolj dobra.

6 Wikipedia: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Jéricho>.

7 Harari, Sapiens, str. 89.

Prvotni psi so bili še volkovi in kot vemo, znajo volkovi zelo slabo lajati. Ko so se začeli stalneje zadrževati v bližini človeških tedaj še začasnih bivališč, so kot teritorialna bitja branili svoj košček zemlje pod soncem in z zvočnimi znaki opozarjali svoje krdelo, nehote pa tudi bližnjo človeško skupnost na približevanje živalskih ali človeških vsiljivcev. Volkovi in psi vsiljivcem najpogosteje grozijo z renčanjem, ki ga lahko slišimo le od blizu, druge člane krdela pa kličejo na pomoč s tonsko višjim in močnejšim glasom, bevskanjem ali lajanjem, ki ga je moč slišati tudi z večje razdalje. Take opozorilne glasove je slišal tudi v bližini nahajajoči se človek, ki se je, zahvaljujoč psom, lahko pravočasno pripravil na prihod vsiljivcev. Zato je pri njih cenil lajanje, posledica tega pa je bila, da so imeli tisti z bolj razvitimi sposobnostmi lajanja boljše možnosti za sobivanje s človekom, s tem pa tudi za preživetje in parjenje. Večtisočletni izbor z vedno bolj razvitim lajanjem je naredil današnjega psa, ki je iz nerodnega bevskanja razvil dokaj kompleksno govorico lajanja, v prvi vrsti namenjeno sporazumevanju s tistim, zaradi katerega se je razvila, torej s človekom.⁸ Ob tem pa se je pes naučil tudi osnov človeške govorice. Dobro naučen pes do popolnosti razume predvsem njemu namenjene velelne medmete in peščico členkov ter seveda svoje ime, po katerem se loči od preostalih članov krdela.⁹

Človek je iz enovitega volka v 15.000 letih z umetnim izborom naključnih mutacij in križanjem naredil okrog 200 različnih pasem najrazličnejših velikosti, barv, značajev, dlake in namenov, med katerimi najdemo še zelo prvinske, kot so npr. haskiji, malamuti, volčji hrti, pa tudi zelo specializirane za družabništvo, kot so npr. španjel kavalir kralja Karla, koder in coton de Tulear.

Kakor koli že, pes se od drugih domačih živali razlikuje v tem, da se je dal udomačiti iz lastnih koristi. Postal je človekov pomočnik in zaveznik, zato ga človek povzdiguje nad druge domače živali in ga skoraj nikoli ne nameni za svojo prehrano.¹⁰ Bivanje psa ob človeku bi lahko imenovali z besedno zvezo *brezpogojno podrejeno sožitje*, če bi bil pes pri vseh ljudeh deležen take obravnave, kot si jo zasluži zaradi svojih plemenitih lastnosti.

Mačka se je človeškim bivališčem približala pred približno 10.000 leti, ko se je bližnjevzhodni človek že ustalil, se odrekel nabiralništvu in posvetil poljedelstvu. Poljedelstvo je ciklična dejavnost. Vsak cikel se začne s pripravo zemlje in setvijo, zaključi pa s pobiranjem pridelkov, od katerih človeška skupnost živi do naslednje žetve. Nomadsko življenje iz rok v usta so zamenjale zaloge, ki so privabile miši, te pa divje afriške mačke. Najstarejši arheološki dokaz, da so ljudje posegali v življenje mačk, so našli v neolitskem naselju Silurokampos na Cipru, ki ga datirajo v čas med letoma 7200 in 7500 pr. Kr. Na Cipru prej namreč ni bilo mačk. Nekdo jih je moral pripeljati s celine.¹¹

Sobivanje med človekom in mačko ni bilo nikoli tako tesno kot med človekom in psom, je pa vendarle tudi mačka razvila svoj jezik, ki ga uporablja skoraj izključno za sporazumevanje s človekom, namreč mijavkanje. Prvenstvena vloga mačke je od vsega začetka omejena na preganjanje malih glodavcev, zlasti miši, ki se okoriščajo s človekovimi zalogami hrane. Njena druga vloga pa je vloga hi-

8 Snój, Imena slovenskih psov, str. 89.

9 Snój, Imena slovenskih psov, str. 94, str. 8.

10 Prepoved uživanja pasjega mesa, ki je v zahodni kulturi splošna, je zapisana že v 11. vrstici 3. Mojzesove knjige Svetega pisma. Tudi za predkrščansko obdobje Slovanov in drugih evropskih narodov vemo, da pasje meso ni bilo na jedilniku. Pasje meso uživajo le pripadniki nam zelo tujih kultur, kot sta npr. kitajska in korejska.

11 *Science Daily*, 9. april 2004.

šnega ljubljénčka. Tudi mačka, katere okostje so našli na Cipru, je bila, sodeč po legi ob človeškem okostju, po vsej verjetnosti hišni ljubljénček.¹² Tako kot velja za pse, tudi mačk skoraj nikjer ne gojijo za človeško prehrano.¹³

Toliko o preteklosti. Kako pa z živalmi ravnamo danes? Smo kaj boljši od nomadskega lovca, zaradi katerega je izumrlo še neprešteto število živalskih vrst, in ali smo boljši od kmetovalcev, ki so živali udomačili zato, da so izkoriščali njihovo moč, mleko, dlako, pred naravnim iztekom njihovih dni pa so jih ubili in pojedli? Smo zato, ker je sodobna znanost dokazala, da so tudi živali čuteča bitja, kar jim priznava celo naša zakonodaja, bolj sočutni z njimi? V naslednjih odstavkih je navedeno nekaj podatkov, iz katerih si odgovore izluščite sami.

Človek je v zadnjih dveh stoletjih izpopolnil tehnike lova do popolnosti, tako da lahko s pomočjo raznih naprav ulovi, kar hoče, kolikor hoče in kjer hoče. Nekoč tako razširjenega sinjega kita – največjega sesalca, ki tehta 150 ton in živi do 90 let – je polovil skoraj do zadnjega. Pred dokončnim izumrtjem ga je sredi 20. stoletja rešila šele po vsem svetu veljavna prepoved lova. A sinji kit si še vedno ni opomogel in človek ga še vedno ogroža. Številni se zapletejo v ribiške mreže, ki jih s svojo močjo sicer raztrgajo, vendar do konca življenja vlečejo za sabo, kar jih izčrpava in jim znižuje kakovost življenja ter njegovo dolžino. Številni ne preživijo trka s tovornimi ladjami, ki po naših oceanih v tolikšnem številu onesnažujejo okolje predvsem zato, da izdelke, ki jih sicer znamo narediti sami, pripeljejo od tam, kjer znajo ljudi bolj kruto izkoriščati in kjer lahko v okolje nekaznovano spuščajo strupene snovi. Divje živali umirajo in izumirajo tudi zaradi globalnega segrevanja in onesnaževanja, katerega edini krivec je človek, pa tudi zaradi krčenja njihovega življenjskega okolja, ki si ga prisvaja človek. Z uživanjem palminega olja na primer pripomoremo k izumiranju orangutana. V prvih 17 letih našega tisočletja so samo na Borneu posekali šest milijonov hektarjev (tj. za tri Slovenije) pragozda, ki je življenjski prostor orangutana, in večino uporabili za nasade palm, iz katerih pridobivajo olje.¹⁴ Orangutan, ki nam je za šimpanzom med vsemi živalmi gensko najbolj podoben, je postal kritično ogrožena vrsta. Iz podobnih razlogov sta ogrožena tudi preostala dva najbližja človekova sorodnika, šimpanz in gorila. Človek torej tudi danes nadaljuje z iztrebljanjem divjih živali, ki ga je začel pred 70.000 leti.

Na drugi strani pa je prav človek poskrbel, da so se udomačene živali nesorazmerno razmnožile. Leta 2012 je na svetu živelo približno milijarda ovac, milijarda prašičev, več kot milijarda govedi in 25 milijard piščancev, kar je več tisočkrat več, kot je njihovih prednikov živelo pred udomačitvijo. Pa se tem živalim tudi godi vsaj približno tako dobro kot njihovim divjim prednikom? Medtem ko je naravna življenjska doba prosto živečih kokoši 7 do 12 let, piščance na farmah zakoljejo, preden dopolnijo šest tednov. Izračunali so, da je takrat razmerje med stroški prireje in ceno za kilogram mesa najugodnejše. Pričakovana življenjska doba govedi je okrog 20 let, na intenzivnih mlečnih farmah pa teličke moškega spola takoj po rojstvu spremenijo v teletino, ki se kar stopi v ustih, na mesnih pa jih krmijo do 18. meseca, vendar ves ta čas preživijo v ozki staji, da po nepotrebnem ne trošijo dragocenih kalorij.

12 Po drugi teoriji je bila žrtvena žival.

13 Izjeme so Kitajska, Koreja, Vietnam in nekatere tem bližnje države. Tudi za Italijane, zlasti za prebivalce Vicenze, se govori, da jedo mačke, vendar je to menda čista izmišljotina. O tem, da Italijani jedo mačke, vedo veliko povedati ljudska usta, glej npr. pripoved *Italijani pojedli kure, mačke in krompir* iz Slovenske vasi, objavljeno v Smole, Naruobe prav, pod št. 238.

14 *Forest News*, 15. januar 2019.

Krave mlekarice praviloma ne doživijo petega leta starosti. Podobno velja za vse preostale živali, katerih meso ali druge proizvode kupujemo v trgovini.¹⁵

Kako pa je s psi in mačkami? Če dobro pomislimo, predzgodovinski odnos med človekom in psom traja še danes. Pes se podreja človekovi volji, čuva njega in njegovo lastnino, nekateri še pomagajo pri lovu na divje živali, čeprav lov ni namenjen preživetju, temveč krvavi zabavi. Mnogi so napredovali v družabnike, v zameno pa dobivajo iz klavniških odpadkov skrbno narejeno hrano v briketih, konzervah ali v obliki posladka. Na podeželju se mačke še vedno prvenstveno prehranjujejo z mišmi, v mestih in sploh tiste, ki so napredovale v hišne ljubljence, pa tako kot psi živijo od industrijsko predelanih najslabših delov zaklanih živali, zapakiranih v lične vrečke ali konzerve, ki povzročajo dodatno onesnaževanje okolja.

Številni s tako urejenim sobivanjem človeka in živali soglašajo, češ ljudje smo se v zadnjih desetisočletjih prebili na vrh prehranjevalne verige, kar po definiciji pomeni, da jemo vse, kar je uporabno, nas ne sme pojesti nihče. Drugi se tega, kar je zapisano (še več pa zamolčano) v tem sestavku, ne zavedajo ali nočejo zavedati, pa vendar živijo s čisto vestjo brez občutka krivde. Za tiste, ki bi ta odnos radi spremenili, pa velja splošna resnica o tem, da družbo lahko spreminjamo samo tako, da spremenimo sebe.

Povzetek

Arheologija in zgodovinska antropologija sta ugotovili, da današnji človek, *Homo sapiens*, izvira iz vzhodnoafriške savane, od koder se je pred približno 70.000 leti začel širiti v druge dele sveta. Prvotno nomadske skupnosti so na svojih poteh iztrebile večino velikih sesalcev in vse druge človeške vrste, ob tem pa se je človek prebil na vrh prehranjevalne verige. Z začetkom kmetovanja pred približno 11.500 leti je začel udomačevati tiste večje divje sesalce in ptiče, ki se jih je splačalo in so se dale udomačiti (ovce, koze, govedo, prašiče, konje, velblode, kokoši) ter jih gojiti predvsem za lastno prehrano. V desetisočletjih se človekov odnos do živali ni bistveno spremenil. Zaradi njegovih posegov še vedno izumirajo vrste divjih živali, domače živali pa še vedno goji predvsem zato, da mu zagotavljajo hrano.

Izmed domačih živali bistveno izstopata pes in mačka, ki ju ni udomačil človek, temveč sta se človeku približala iz lastnih koristi. Pes se je sprva preživljal z ostanki uplenjenih živali pradavnega lovca, mačka pa z mišmi, ki so jih v bližino človeka privabile zaloge žita. Tudi ta odnos se v petnajst oziroma deset tisoč letih ni bistveno spremenil. Pes še vedno živi od resda predelanih najslabših delov zaklane živali, mačke na deželi še vedno večinoma od miši, hišni ljubljenci pa kakor psi iz predelanih klavniških odpadkov.

¹⁵ Harari, *Sapiens*, str. 102.

Summary

Archaeology and historical anthropology have established that modern human, *Homo sapiens*, originated on the East African savannah, whence they began migrating to other parts of the world around 70,000 years ago. Initially nomadic communities, they inadvertently led to the extinction of most large mammals and all other human species, ultimately occupying the top position in the food chain. Approximately 11,500 years ago, humans transitioned to agriculture and began domesticating suitable large wild mammals and birds, such as sheep, goats, cattle, pigs, horses, camels, and chickens, primarily for their own sustenance. Over the decades, human attitudes towards animals have not substantially changed. Wildlife animal species continue to face extinction due to human intervention, and domestic animals remain primarily a food source.

Dogs and cats stand out as domestic animals that were not domesticated by humans, but rather approached humans for their own benefit. Dogs initially survived on the scraps of animals hunted by ancient humans, while cats were drawn to human settlements by the presence of grain, which attracted mice. This relationship has changed little over the past ten to fifteen thousand years. Dogs still subsist on the less desirable parts of slaughtered animals, albeit now processed; many cats still primarily hunt mice; and household pets, like dogs, continue to eat processed butcher's waste.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri

1. Is deforestation in Borneo slowing down? *Forest News*, 15. januar 2019. Dostopno na: <https://forestsnews.cifor.org/59378/has-borneos-deforestation-slowed-down?fnl=en>, 19. 7. 2024.
2. Oldest Known Evidence Of Cat Taming Found In Cyprus. *Science Daily*, American Association For The Advancement Of Science, 9. april 2004. Dostopno na: <https://www.sciencedaily.com/releases/2004/04/040409092827.htm>, 19. 7. 2024.
3. Jéricho - Wikipedia, l'encyclopédie libre. Dostopno na: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Jéricho>, 19. 7. 2024.

Literatura

1. Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka zgodovina človeštva*. Prevedla Polona Mertelj. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014.
2. Smole, Vera: *Naruobe prav. Folklorne in spominske pripovedi iz šentruperske fare na Dolenjskem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.
3. Snoj, Marko: *Imena slovenskih psov*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.
4. *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije, 1996.

Tomaž SIMETINGER

dr. etnoloških, kulturno in socialno antropoloških znanosti,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani

E: tomaz.simetinger@gmail.com T: 031 399 193

ČLOVEK IN ŽIVAL V PREDINDUSTRIJSKI DRUŽBI

Izvleček: Odnos človeka in živali ima dolgo in zelo bogato zgodovino. Obravnavamo ga lahko iz vrste različnih perspektiv. Članek ponuja predvsem osvetlitev pomena živali v prazničnem letu in v delovnih procesih v času od sredine 19. stoletja vse do druge polovice 20. stoletja. Poudarek je na večplastnosti in prepletenosti ter pomenu različnih vlog živali v življenju ljudi v predindustrijski družbi. Članek zgolj niza teme in primere, ki jih lahko osnovnošolci nato samostojno raziskujejo in zaradi razmeroma omejenega prostora ne odpira bolj poglobljenih tematik.

Ključne besede: živali, praznično leto, šege in navade

Kulturna zgodovina sobivanja človeka in živali je zelo dolga, bogata ter kompleksna. Tematiko tega odnosa bi lahko osvetljevali na zelo različne načine. Pričujoči prispevek je namenjen mladim raziskovalcem, ki se bodo tematike lotevali vsak na svoj način. Osnovni namen tega besedila je tako nanizati nekaj možnih topik, ki odstirajo odnos človeka in živali. Zaradi omejenega obsega besedila je to posvečeno predvsem nizu možnih predlogov za nadaljnje samostojno raziskovanje, a brez obsežnejše obravnave. Pregled tematik se osredotoča na obdobje približno stotih let, in sicer od druge polovice 19. stoletja do desetletij po drugi svetovni vojni. Prostorsko so podatki navezani na območje slovenskega jezikovnega območja, ki presega meje današnje Republike Slovenije in vključuje dvojezična območja enotnega slovenskega kulturnega prostora.

Živali in človek v prazničnem letu

Praznike pogosto dojemamo kot čas v koledarskem letu, ki je posvečen dogodkom ali obeleževanju spomina na določene dogodke in se zaradi šeg in navad, ki jih takrat izvajamo, ločuje od drugih dni v letu. Največkrat praznike povezujemo tudi s tem, da so to dnevi ali obdobja brez dela. Živali so imele pri določenih praznikih številne vloge. Ena takih je njihova simbolna vloga. S svojo pojavnostjo so

postale del prazničnega imaginarija in sočasno nosilke različnih verovanjskih predstav in simbolnih pomenov. Nanizajmo nekaj primerov.

Božič poleg novoletne jelke in obdarovanja povezujemo tudi z uprizarjanjem Kristusovega rojstva, ki si ga danes brez živali skoraj ne moremo predstavljati. Zgodovina jasličarstva sega domnevno v 11. stoletje; jaslice naj bi nastale na tradiciji gledaliških nativnih uprizoritev. Na Slovenskem so se jaslice začele pojavljati sredi 17. stoletja. Poznane so različne oblike jaslic. Najbolj razširjena je podoba Kristusovega rojstva, pri čemer nastopajo tudi živali: vol, osel, ovce, lahko tudi v preteklosti razmeroma eksotične kamele.¹

Velikonočni prazniki so največkrat povezani s podobo Kristusa, ki se ga povezuje z ovco oz. jagnjetom. Sočasno se je iz domnevno še predkrščanskih verovanj in predstav prenesla podoba zajca, ki prinaša pirhe. Če je jagnje na eni strani simbol žrtvovanja, je zajec s pirhi na drugi simbol plodnosti in obnove življenja.²

V zadnjih desetletjih se je postopoma uvedlo tudi praznovanje noči čarovnic, pri katerem se skupaj s podobami duhov pojavljajo mačke, pajki in netopirji ter predstavljajo mistični svet onstranstva in mrtvih prednikov.

V prazničnem letu imamo tudi šege, povezane s preoblačenjem ljudi v razne živalske forme. Pust je le ena od tistih priložnosti, kjer se v tradicijskih oblikah maskiranja večkrat pojavijo živali. Skupino mask z živalsko podobo imenujemo zoomorfske maske, ki so po svojem nastanku domnevno najstarejše. Zoomorfne maske lahko predstavljajo posamezne živali, npr. različne ptice, kot so štajerski piceki in kokoti, beneški petelini ali ponikovske mačkare s petelinom in drugimi liki z račjimi kljuni.³ Posebej priljubljene in razširjene so bile na Slovenskem maske s podobo goveda, konja ali jelena. Znane so pod različnimi imeni: šimelj, kamela, rüsa, brna, konj idr. Ti šemski liki se niso pojavljali le ob času pusta, ampak tudi ob drugih priložnostih, denimo na porokah. Tja so jih pripeljali nepovabljeni gostje in z njimi uganjali razne burke. Prav tako so se pojavljale ob različnih zabavah po delu, npr. po končanem prevažanju gnoja na njive.

V virih o pustnih maskah se večkrat pojavlja tudi medved, ki pleše ob igranju godca. Po drugi svetovni vojni se razširi še vrsta drugih živalskih mask, ki so nastale s širitvijo popularne kulture slik, filmov in animiranih filmov.

Poleg upodobitev, ki v celoti prikazujejo neko specifično žival, poznamo še razne druge maske, ki vsebujejo živalske elemente. Primer tega so kurenti oz. koranti z ovčjimi kožuhi in rogovi, prav tako razne oblike hudičev, drežniški pusti in drugi.

Maske z živalskimi elementi se pojavljajo tudi ob drugih prazničnih priložnostih, npr. decembrske maske parkljev ob Miklavževih obhodih ali nekoč v vzhodni Sloveniji poznanih obhodih Lucij, ki na krožnikih nosijo živalske oči.⁴

1 Kuret, 1998; Grčar, 1997.

2 Ovsec, 1993.

3 Simetinger, 2022; Kuret, 1984.

4 Kuret, 1984.

Posebno poglavje bi lahko namenili različnim povezavam živali s svetniki in njihovimi upodobitvami, kadar nastopajo v vlogi svetniških atributov. Upodabljanje živali pa ni vezano le na umetnostno-zgodovinski vidik, temveč ga lahko osvetlimo z različnih zornih kotov, saj nastopajo v številnih kontekstih. V upodabljanju lahko vidimo širši hagiografski pomen in se navezuje na številne bolj ali manj poznane in razširjene legende, povedke in druge folklorne obrazce o vlogi in pomenu živali. Sveti Frančišek Asiški je pogosto upodobljen kot pridigar raznim živalim. S tem je nakazana njegova sposobnost preseganja meje med človekom in živaljo. Podobno govori tudi pripoved o svetem Antonu, ki je upodobljen s prašičem, zato je imenovan tudi *Anton Prešičkar* ali kar *Svinski Toni*. Prašič naj bi predstavljal skušnjave hudega duha, ki so ga doletele v samoti puščave. Zaradi prašiča je postal priprošnjik za zdravje živine. Na Antonovo je ponekod v Posavju še znana šega nošenja krač in klobas v cerkev. Po maši nato pripravijo licitacijo teh mesnih izdelkov, zbrani denar pa porabijo za cerkvene potrebe.

Posebno poznan in razširjen je kult svetega Jurija, ki jaha konja. Gre za svetnika, čigar podoba, kot jo poznamo danes, se je razvila v času srednjega veka pod vplivom kulture vitezov. Nedvomno pa razvoj tega svetnika sega globoko v predkrščanski čas. V slovanski mitologiji so si ga predstavljali kot Perunovega desetega sina, ki je bil ugrabljen. Vsako pomlad je na zelenem ali belem konju prijahal iz podzemlja na svet, s tem prinesel vodo in obnovo pomladne rasti. Lik pomladnega Jurija s konjem ima široke mitološke razsežnosti. Pomen krščanskega svetnika Jurija danes ni poznan le zaradi pomladnih šeg, povezanih z obnovo rasti, kot je Jurjevanje, ampak lahko o njem pričajo tudi različni kratki obrazci slovstvene folklore. Slednji ga večkrat povezujejo ravno z njegovim konjem, sočasno pa primerjalna mitologija opozarja na pomen konja, ki ima širše mitološke razsežnosti. »*Biti vedno na poti, kot Jurij na konju*« ali »*Biti lep kot Jurij na konju*«.

Tudi če svetnika ne upodabljaajo z atributom živali, ima še vedno lahko precej povezav z živalskim svetom. Pogosto namreč svetniki nastopajo kot časovni mejniki v letu, ki so vplivali na življenje ljudi in živali. Med pregovori lahko najdemo vrsto takšnih primerov: »*Ob svetem Gregorju se ptički ženijo*.« Sveta Neža, ki goduje meseca januarja, nakazuje čas, ko začnejo kokoši nesti jajca. »*Sveta Neža kuram rit odveže*.« Da se je začela pomladna trava in kako hitro raste, vidimo po pomladnih svetnikih Jedrti in Jurija: »*Kolikor ima ovca o sv. Jedrti jesti, toliko krava o sv. Juriju*.«⁵

Primerov svetnikov (oz. časovnih prelomnic v let) in njihovih večplastnih povezav z živalmi bi lahko našteali še celo vrsto. Slovstvena folklorja pa ima poleg obravnav svetnikov še vrsto drugega gradiva, ki se večkrat nanaša na živali, njihov odnos do ljudi ali dela, prevzete človeške lastnosti, pripisane magične moči in drugo. Pesmi, povedke, basni, pravljice itd. so zato lahko zanimiv in zgovoren vir za proučevanje človeškega odnosa in dojemanja živali. Pri tem pa ne smemo spregledati še enega širokega področja, kjer so živali imele posebno mesto. Gre za različne oblike vraževerja, kjer so imele živali ključno vlogo. Skozi leto ali dan so živali občasno lahko pridobile posebne lastnosti. Na kresni večer, denimo, so lahko govorile in gledale v prihodnost, zato jih je človek lahko slišal in izvedel, kaj se bo zgodilo z njim. V nočnem času so predvsem nočne ptice, kot sta sova ali čuk, naznanjala smrt. Ponekod je to vlogo prevzel tudi pes. Na praznik Marijinega vnebovzeta se kače ne smejo plaziti po tleh, zato zlezejo na drevo, kamor človek posledično ne sme.

5 Šašelj, 1937/1939.

Prav tako je bilo vraževerje vezano tudi na skrb za živali. Udarjanje živali s šibami iz blagoslovljene butare naj bi jim prineslo zdravje. Podobno velja tudi za dodajanje blagoslovljene soli k njihovi prehrani, ker naj bi nanje učinkovala blagodejno. Obkrožanje čebelnjakov z butarami naj bi čebele varovalo pred medvedi. Prakse različnih vraž, ki so bile namenjene skrbi za živali, so imele številne oblike in lokalne specifikke, ki jih mestoma ljudje še danes izvajajo in so zanimivo gradivo za obravnavo.

Živali in delo

Živali so imele poleg različnih mehanizmov in strojev v preteklosti zelo pomembno vlogo pri različnih delovnih opravilih. Pogosto so zaradi svoje moči in drugih lastnosti pomembno doprinesle k delovnim procesom in sploh omogočale določene oblike pridelave in predelave hrane, transporta in opravljanja raznih težkih del. Poleg tega, da so jih ljudje gojili za opravljanje določenega dela, so jih izkoriščali tudi za prehrano.

Med večje živali na kmetiji je sodila goveja živina, to so bili biki, krave in skopljenci, voli. Predvsem voli in biki, redkeje krave so bile največkrat vlečne živali. Z njihovo pomočjo so kmetje obdelovali zemljo z oranjem, brananjem in prevažanjem gnoja na njive. Podobno vlogo kot goveja živina pri kmečkih opravilih so imeli konji. Ti so bili nepogrešljivi pri prevažanju različnih tovorov in ljudi. S pomočjo konjev se je v predindustrijski dobi (pred razvojem vlakov in avtomobilov) razvila celotna ekonomija prevoznitva, poznana z imenom *furmanstvo*. *Furmani* so bili ekonomsko odvisni od konjev. Konji so bili živali, ki so na daljše razdalje vlačili vozove, kočije in podobna prevozna sredstva. S pomočjo konjev so trgovci in prevozniki trgovali z blagom, kot je vino, pšenica, les, ribe, železarske izdelke, steklo, platno in drugo. Konji so bili nepogrešljivi tudi za prevoz ljudi in pošte. S tem namenom se je razvila vrsta različnih oblik kočij, vozov ali sani za prevažanje po snegu in ledu.

Posebej pomembno vlogo so konji imeli pri sečnji in spravilu lesa. Vleka hlodov in večjih kosov lesa iz gozda je bila naporno opravilo, ki ga ljudje brez konjske moči ne bi mogli izvesti. Nekoliko redkeje kot konji so se kot živali za delo pojavljali tudi osli. Ti so bili pogosto v rabi za prevoz blaga na Krasu in drugih delih Primorske ter po hribovitih območjih in delih, kamor so konji težko dostopali. Zaradi svoje trpežnosti in manjše potrebe po hrani so bili zelo dragoceni, a so bili zaradi manjše moči v kmečkem okolju redkeje prisotni kot konji ali voli.

Pomembno vlogo v kmečkem gospodarstvu so imeli tudi prašiči. Ne v smislu delovnih živali, temveč predvsem kot živali, ki so s svojo prehrano poskrbeli z zmanjševanje organskih odpadkov iz gospodinjstva. Živali, ki so bile del kmečkega gospodarskega sistema, so tudi psi. Podobno kot ponekod gosi so tudi psi bili čuvaji in skrbeli za naznanjanje potencialne nevarnosti. V skupino manjših živali tega sistema sodijo še mačke z nalogo lovljenja glodavcev in drugih živali, ki so lahko povzročale škodo.

Vzreja domačih živali, ne glede na to, kakšno vlogo so imele, je bila organizirana okrog priprave zalog hrane za zimsko obdobje. Rastlinojede živali, kot je goveja živina, konji in drobnica, so potrebovale seno za čas, ko je vegetacija mirovala. V poletnih mesecih so pri košnji in spravilu sodelovali tako ljudje kot živali, ki so pogosto pomagale s transportom sena na senike. Enako velja tudi za pripravo zalog drugih plodov, ki so jih za prehrano rabili tako ljudje kot živali: pesa, repa, korenje, buče idr.

Za zimsko obdobje, ko prosta paša živali ni bila mogoča, je bilo treba poskrbeti tudi za nastilj v hlevih. Na Koroškem in delih zahodne Štajerske je bilo zelo razširjeno klešččenje smrekovih vej in košnja podrasti, ki se je izvajala v jesenskem času. Na t. i. *steljeraji* so manjše dele okleščениh smrekovih vej na drobno sesekljali za nastilj, večje dele pa so uporabili za kurjavo. Drugod so kot nastilj uporabljali tudi nagrabljeno suho jesensko listje, žitno slamo ali požeto praprot.

Posebno obliko načina življenja, vezanega na razvoj vegetacije in izkoriščanje naravnih virov s pomočjo živali, pa prikazuje transhumantno pašništvo. V toplejših delih leta so kmetje drobnico in predvsem govejo živino, včasih tudi konje, postopoma preselili na vedno višje pašnike, vse do visokogorskih pašnih površin. Živina je bila tam v prosti paši, sočasno pa so z molžo tam pripravljali zaloge sira in mlečnih izdelkov. Za živino so skrbeli pastirji, ki so skupaj z njo prebivali v planinah za njeno varnost, zdravje in druge potrebe.⁶

Odnos med človekom in živaljo v predindustrijskem obdobju je temeljil na tesni povezanosti. Živali so bile del gospodinjstva skupnosti, v kateri je bilo zanje treba poskrbeti. Z industrializacijo so se ti odnosi precej spremenili, saj so stroji postopoma začeli izpodrivati živalsko delovno silo. Kljub temu pa se je skozi stoletja sobivanja ta odnos razvil do te mere, da imajo lahko danes živali tudi druge vloge, ne le kot oblika delovne sile ali vir prehrane. Živali so lahko pomemben del človeške zabave in turistične ponudbe, okrog katere so se v zadnjih desetletjih razvili različni festivali.

Za primer lahko navedemo razvoj štehvanja v Ziljski dolini na avstrijskem Koroškem. Neporočeni fantje ob praznovanjih godov farnih zavetnikov jahajo neosedlane konje. Z železnimi koli *kuvlči* dirjajo mimo soda nataknjenega na leseni kol in udarjajo po njem. Najbolj spreten med fanti je zmagovalec, ki za nagrado prejme venček rož in začne skupni ples. Brez konjev te igre, ki se je po Niku Kuretu razvila iz antičnih vojaških vaj, ne bi bilo možno igrati.⁷ Igro in z njo povezano zabavo so kot posebno zanimivost omenjali viri že konec 18. stoletja in je zato hitro prešla v turistično atrakcijo.⁸

Danes je osrednji del nekaterih festivalov tudi goveja živina in drobnica, in sicer tako v Sloveniji kot drugod po alpskem svetu. Ob koncu pašne sezone pastirji pripeljejo živali s planinskih pašnikov v dolino, kar je že v preteklosti lahko pomenilo svojevrstno obliko praznovanja. Po drugi svetovni vojni so takšni dogodki služili za razvoj festivalov in skupne zabave. Najbolj znan primer na Slovenskem je bohinjski *Kravji bal*. Prihod z rastlinjem okrašene živine spremljajo različni glasbeni sestavi, nastopi folklornih skupin in drugi izvajalci. Festivali, ki se odvijajo okrog živine, so postali vir zabave in zaslužka.⁹

6 Novak, 2024.

7 Kuret, 1963.

8 Simetinger, 2024.

9 Habinc, 2013.

Povzetek

Človek je skozi zgodovino razvil do živali zelo kompleksen odnos. Osvetlimo ga lahko skozi vrsto različnih pogledov. V prazničnem letu so živali pogosto nastopale kot del prazničnega imaginarija ali postopoma prešle v slovstveno folkloro. Posebej poznane so različne živalske oblike tudi v okviru pustnih šeg in navad. V precejšnji meri so lahko del širših hagiografskih pripovedi (iz življenja svetnikov) in s tem tudi del različnih verovanjskih praks.

V drugem delu obravnava članek pomen živali in dela, saj so bile ravno večje živali tiste, ki so predvsem zaradi svoje moči in občasno tudi drugih lastnosti, ključne za delovna opravila. Posebej pomembni pri tem so bili konji (npr. pri furmanstvu, spravilu lesa ...) ali goveja živina (npr. pri oranju in obdelavi zemlje). Za živali je bilo zato treba poskrbeti, zato se razvija vrsta delovnih opravil (npr. steljeraja), ki omogoča preživetje živalim tudi v zimskem času. Posebej pomemben je razvoj transhumantnega pašništva, ki je bilo navzoče tudi v slovenskem visokogorju. Prav na osnovi tega se v sodobnosti razvije vrsta prireditev, kot je *Kravji bal*, s čimer lahko odnos človeka in živali postavimo tudi v kontekst turizma.

Summary

Throughout history, humans have developed a very complex relationship with animals. We can shed light on this relationship through a number of different perspectives. Over the course of the festive year, animals were often part of the festive imaginary or gradually became part of folklore. Various animal forms are also particularly well known in the context of carnival customs and traditions. To a considerable extent, they can be part of wider hagiographic narratives and thus also part of various belief practices. In the second part of the article, the importance of animals in labour is discussed, as larger animals were crucial for performing tasks, mainly due to their strength and occasionally other qualities. Horses (e.g., horse-drawn carriage driving, wood harvesting) and cattle (e.g., in ploughing and tilling) were particularly significant in this regard. The needs of these animals had to be addressed, which led to the development of various activities (e.g., litter-making) that enabled them to survive even in winter. Particularly important is the development of transhumance, which was also present in the Slovenian highlands. This practice lays the groundwork for modern events such as the *Kravji Bál* (Cow Ball), which also contextualises the relationship between humans and animals within the framework of tourism.

VIRI IN LITERATURA

1. Grčar, Leopold: *Jaslice, zgodovina jaslic in njihov oznanjevalni pomen*. Ljubljana: Družina, 1997.
2. Habinc, Mateja: Tradicionalnost prireditev Kravji bal, Vasovanje in Kmečka ohcet v Bohinju s perspektive njihovih organizatorjev. *Traditiones* 42, 2013, št. 2, str. 85–104.
3. Kuret, Niko: *Praznično leto Slovencev*, druga knjiga. Ljubljana: Družina, 1998.

4. Kuret, Niko: *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Cankarjeva založba, ZRC SAZU, 1984.
5. Kuret, Niko: *Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963.
6. Novak, Anka: *Planšarstvo v Bohinju: Vse svoje življenje sem pustil v siru*. Kranj, Gorenjski muzej, 2024.
7. Ovsec, Damjan: *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja doma in po svetu*. Ljubljana: Domus, 1993.
8. Simetinger, Tomaž: *Plesna kultura na južnem Koroškem od prvih virov do srede 20. stoletja: Podjuna, Rož, Ziljska dolina in Kanalska dolina*. Ljubljana: Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, 2024.
9. Simetinger, Tomaž: *Ponikovske mačkare*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2022.
10. Šašelj, Ivan: *Svetniki in svetnice v slovenskih pregovorih in vremenskih prislovcih*. *Etnolog* 1937/1939, št. 10, str. 75–95.

Ana KREVELJ

dr. umetnostne zgodovine, konservatorka,
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije – Območna enota Novo mesto

E: ana.krevelj@zvksd.si T: 041 864 024

IKONOGRAFIJA ŽIVALI V UMETNOSTI

Izvleček: Živalski motivi so med najštevilnejšimi v likovni umetnosti in so skoraj brez izjeme bogato zastopani skozi vsa umetnostna obdobja. Da bi pravilno razumeli in vrednotili takšna dela, moramo odgovoriti na več vprašanj, in sicer kakšna je vloga živali na upodobitvi, gre za samostojen motiv ali stransko vlogo, je zgolj dekoracija ali del kompleksnejše zgodbe, kakšen je njen simbolni pomen. Pri tem se je treba običajno poglobiti v ikonografijo upodobljene živali.

Ključne besede: ikonografija, živali, likovna umetnost, simbolika, motiv, upodobitev živali

Živali so v likovni umetnosti eden izmed najpogostejših motivov in jih najdemo v vseh zgodovinskih obdobjih ter na vseh področjih likovne ustvarjalnosti.¹ Ker je upodabljanje živali od nekdaj integralen del človeške ustvarjalnosti, je poznavanje in razumevanje upodobitev živali ključnega pomena tudi za pravilno vrednotenje likovnih del z živalsko motiviko. Pri tem si pomagamo z ikonografijo, umetnostnozgodovinsko metodo, ki se ukvarja z vsebino likovne umetnosti, opisuje in opredeljuje pomen upodobitve ter poskuša natančno definirati vsebinsko plat vseh formalnih elementov likovnega dela.² S pomočjo ikonografije odkrivamo pomen upodobljenih dogodkov, dejanj, gest ali izrazov, predmetov, rastlin, živali itd., da lahko pravilno poimenujemo neko upodobitev.³

Zaradi pomanjkanja virov, različnega stanja ohranjenosti spomenikov likovne umetnosti in ker ti v številnih primerih niso več ohranjeni *in situ*,⁴ je (prvotni) kontekst, v katerem se je neka upodobitev živali nahajala, danes v številnih primerih izgubljen ali spremenjen. Posledično je prihajalo (in še da-

1 Izjema je recimo obdobje impresionizma, kar pa ne pomeni, da živalske motivike v tem času ni bilo. Pojavlja se v vzporednih umetnostnih tokovih, na izdelkih umetne obrti in v sakralni umetnosti (Delacampagne, *Here be Dragons*, str. 7–8).

2 Germ, *Uvod v ikonografijo*, str. 7.

3 Ob osnovnem pomenu, ki se nanaša na metodologijo, ima termin ikonografija v umetnostnozgodovinski stroki tudi drug pomen – označuje lahko samo vsebino likovnega dela (npr. ikonografija Rafaelove freske »Atenska šola«). Germ, *Uvod v ikonografijo*, str. 7–8.

4 Izraz *In situ* pomeni, da je neka upodobitev ohranjena na prvotnem mestu in ni izvzeta iz prvotnega konteksta (npr. rimski relief z upodobitvijo motiva Ugrabitev Evrope je lahko danes razstavljen v muzeju, a je prvotno predstavljal del rimskega nagrobnika v sklopu širšega ikonografskega programa na temo smrti in prehoda v posmrtno življenje).

nes prihaja) do napačnih interpretacij motiva ali pa mu je priznana zgolj njegova vizualna (estetska) vrednost. V primerih, kjer ima živalska motivika pomembno vlogo, a ni ustrezno obravnavana, je poznavanje umetnine nepopolno ali celo napačno.⁵

Danes ni dvoma, da so bili živalski motivi v preteklih zgodovinskih obdobjih nosilci uveljavljenih in kompleksnih ikonografskih vsebin. O tem smo zagotovo prepričani za obdobja, iz katerih imamo ohranjene vire, ki pričajo o pogledu takratnega človeka na to temo. Tako npr. Alanis ab Insulis iz samostana Lille v 12. stoletju piše: »*Omnis mundi creatura, quasi liber et pictura, nobis est et speculum*«. ⁶ Vendar se kljub takšnim navedbam in bogati ikonografski tradiciji živalske motivike pri podajanju interpretacij ne smemo prenačati. Kot je razvidno iz pisma sv. Bernarda iz Clairvauxa opatu Viljemu iz samostana St. Thierry, prav tako iz 12. stoletja,⁷ se že sam sv. Bernard odkrito sprašuje po pomenu in vlogi raznovrstnih živalskih upodobitev v samostanski arhitekturi ter takim upodobitvam zaradi njihovega vtisa ostro nasprotuje, kar priča o tem, da so se določene simbolne vsebine že v tistem času izgubile in je eden izmed razlogov za upodabljanje živali lahko tudi zgolj dekorativna vloga. Ena temeljnih nalog pri raziskovanju tovrstne tematike je najti odgovor na vprašanje, kdaj in kje je nek živalski motiv upodobljen prvenstveno in kdaj zgolj zaradi svoje dekorativnosti in priljubljenosti ter mu torej ne gre pripisovati splošno uveljavljene simbolike.

Ni odveč poudariti, da pojem »žival« skozi stoletja ni imel enakega pomena, kot ga ima danes. Že to, kar je bilo imenovano, kaj šele mišljeno kot »žival«, razkriva razlike med preteklim, npr. srednjeveškim, in današnjim dojemanjem živali. Na podlagi te ločnice danes govorimo o živalih in raznih fantastičnih in bajeslovnih bitjih, ki so v starejših obdobjih človeške zgodovine, vse do razvoja naravoslovnih znanosti, v kompletu sodila pod oznako »živali«. Čeprav naslov tega prispevka omenja le živali, je smiselno v obravnavo vključiti poleg resnično obstoječih živali tudi fantastične živalske vrste, za katere so nekoč verjeli, da so obstajale in so posledično bile (ali so še) nosilke nekega simbolnega pomena (npr. sirene, kentavri, samorogi).⁸

Sklenemo lahko, da je ob stiku z neko upodobitvijo živali pomembno, da najprej ugotovimo, katero bitje je upodobljeno ter kakšna sta njegova vloga in simbolni pomen (nekoč in danes). Ali nastopa žival kot motiv samostojno, ali ima morda vlogo atributa, je del večje, kompleksnejše zgodbe, ali le

5 Tak primer predstavljajo kiparsko obdelane kamnite konzole v stranski kapeli Žalostne Matere božje celjske stolnice sv. Danijela, ki so jih raziskovalci v preteklosti napačno identificirali kot dekorativne motive ter motive iz antike (npr. sirena, kentaver). Temeljitejša raziskava je pokazala, da so del kompleksnega ikonografskega programa, ki temelji na pisnem viru in predstavlja kreposti in pregrehe. Kot take predstavljajo unikum v našem in širšem evropskem prostoru. Krevelj, *Nove ugotovitve o ikonografiji figuralnih konzol v kapeli Žalostne Matere božje v Celju*.

6 »Vsako bitje tega sveta je za nas kot knjiga in kot slika in ogledalo«, Alanis ab Insulis oz. Alain de Lille (1120–1202), Krevelj, *Ikonografija živali*, str. 1.

7 Germ, *Simbolika živali*, str. 11.

8 Zaradi velikega števila in raznovrstnosti fantastičnih živalskih bitij se številni raziskovalci v svojih študijskih običajno časovno in/ali regionalno ter tematsko omejujejo. Njihovo proučevanje je tako lahko npr. kulturno-zgodovinsko, umetnostnozgodovinsko, filološko ali etnološko naravnano. Teme, ki se na ta širok pojem nanašajo, predstavljajo širok spekter od egipčanskih in mezopotamskih bogov, antične mitologije do proučevanja svetopisemskih besedil, raznih verzij bestiarijev ter do etnoloških raziskav in zapisov ljudskih pripovedk in bajk, ki so lahko vezane na nek ožji prostor ali na širše indoevropsko poreklo. Za osnovne informacije se je zmeraj koristno poslužiti osnovnih pregledov, slovarjev ali leksikonov: Impelluso, *Nature and its symbols*, 2004; Chevalier-Gheerbrant, *Slovar simbolov*, 1995; Ronnberg & Martin, *The book of symbols*, 2010; Rebič, *Splošni religijski leksikon*, 2007; Menaše, *Evropski umetnostnozgodovinski leksikon*, 1971; Mode, *Fabeltiere und Dämonen*, 1973.

dekoracija?⁹ Pri tem je treba omeniti, da kljub veliki priljubljenosti živalskih motivov v dekorativne namene danes opažamo, da izbor vrste živali tudi v takih primerih velikokrat ni naključen. Skozi stoletja so se namreč določene simbolne vsebine, vezane na živali, globoko usidrle v našo podzavest, zato je za razumevanje sodobnih del likovne umetnosti prav tako pomembno poznavanje zgodovine razvoja posameznih motivov.¹⁰

Živali v starih kulturah ter antiki

Živali in zgodbe o živalih spremljajo in zaposlujejo človeka že od najstarejših časov, o čemer pričajo več tisoč let stare upodobitve posameznih živali na stenah prazgodovinskih jam, kot sta npr. Lascaux in Altamira. Poleg vsakdanje, funkcionalne vloge, ki jo imajo (kot hrana, plen, imetje, družba), se v najstarejših civilizacijah pojavljajo v različnih božanskih oblikah ter tako simbolizirajo nadnaravne moči narave (npr. Egipt, Mezopotamija).¹¹

V času antike nastopi nov pogled na živali, ki se nam je ohranil prek zgodb in zapisov. Simbolni pomen izhaja iz njihovega videza ali vedenjskih značilnosti. Poznavanje teh pa se je začelo z načrtnim in kritičnim opazovanjem, ki v tej dobi zaznamuje začetek naravoslovja. Literarni in zgodovinski viri ter ohranjeni spomeniki likovne umetnosti so pomembni pričevalci o tem, kako bogata in raznovrstna je bila živalska simbolika v antiki.

V antičnem svetu se simbolika živali še posebej tesno prepleta z mitologijo, kjer imajo živali skoraj brez izjeme tudi prenesen pomen. Grki so mite o bogovih in junakih že v klasični dobi razlagali kot pripodobne z moralnim sporočilom, živali v njih pa so prevzele vlogo simbola.

Živali nastopajo v različnih zvrsteh antičnega leposlovja. Poznamo jih prek grškega pesništva, kjer je treba izpostaviti zlasti Homerja (8. st. pr. n. št.). Z opisi, ki povzemajo grško kulturo, zlasti pa z živalsko simboliko bogato mitologijo, danes prepoznavamo začetke simbolnih pomenov, živalskih prisodob in podobno. Razne oznake, ki jih Homer uporablja pri opisih bogov (»kravjeoka Hera«, »sovooka Atena«) prikazujejo, kako je bila v antičnem svetu simbolika živali tesno prepletена z mitologijo ter kako trdno so bile zakoreninjene stare predstave o živalskih božanstvih. Živali so prek pripovedi postale atribut raznih bogov in junakov. Vse do danes so ostale priljubljene mnoge zgodbe, kjer se neko božanstvo ali junak po volji bogov spremeni v žival. Te preobrazbe je zapisal rimski pesnik Ovidij (Publius Ovidius Naso, 43 pr. n. št.–17 n. št.) in jih naslovil *Metamorfoze*.¹²

Podobno kot za grško pesništvo velja tudi za dramatiko in prozna dela, med katerimi izstopajo zlasti basni. Didaktično predstavljene kratke pripovedi, ki so poslušalcu (kasneje tudi bralcu) predstavile

9 Strokovna terminologija pojmov, kot so »simbol«, »atribut«, »personifikacija«, »alegorija«, itd. ter ikonografska klasifikacija »sakralne« in »profane« ikonografije sta sistematično predstavljeni v Germ, *Uvod v ikonografijo*, str. 30 in dalje.

10 Slike Salvadorja Dalíja, ki nosi naslov *Leda atomica* (1947–1949, Fundacija Gala-Salvador Dalí, Figueras) brez poznavanja antične mitologije (Zgodba o Ledi, ki jo je bog Zevs zapeljal v obliki laboda) ne bi pravilno razumeli.

11 O tem več: Klingender, *Animals in art and thought*, 1971; Clark, *Animals and Men*, 1977; List, *Tiere*, str. 17–41.

12 Klingender, *Animals in art and thought*, str. 63–94; Germ, *Simbolika živali*, str. 7.

moralni nauk ali zgodbo skozi živali, ki so bile nosilke človeških karakternih lastnosti, so obstajale že veliko prej,¹³ a evropsko basen so razvili Grki, še zlasti Ezop. S prevzemom človeških značajev, hib in kreposti so le-te postale del ikonografije posamezne živali, obenem pa so basni pomembne tudi zato, ker so v svoji preprosti zgradbi neizogibno vezane na ilustracijo teksta, ki se skozi čas razvije v prepoznavne živalske motive. Ezopove basni so povzeli in zapisali mnogi avtorji in so še vedno aktualne tudi danes.¹⁴

V antični Grčiji se pojavijo razni potopisi, opisi tujih in oddaljenih dežel pa tudi zgodovinskih dogodkov, ki postanejo pomemben vir živalske simbolike. Zanimivi so zlasti zato, ker običajno niso vsebovali zgolj golih zgodovinskih dejstev, ampak v pripovedih o pokrajini, ljudeh in kulturi razkrivajo tudi odlomke o živalih ter odnosu do njih. V tem kontekstu je treba omeniti *Zgodbe* Herodota iz Halikarnasa (484–425 pr. n. št.) in knjigo *O Indiji*, v kateri grški zdravnik Ktezias iz Knidosa (5. st. pr. n. št.) opisuje fantastična bitja, kot so mantikora, grifon in enorog. Drugi, a nič manj pomemben sklop so dela antičnih naravoslovcev. Aristotel (384–322 pr. n. št.) je prvi, ki je v svojem delu *Historia animalium* (Nauk o živalih) sistematično proučeval živali, njihov videz in obnašanje, jih skrbno zapisal in tako postavil temelje sodobni zoologiji.¹⁵ Njegovo delo je razširil rimski avtor Plinij Starejši (23–79 n. št.), ki svoje knjige *Naturalis historia* (Naravoslovje) ni oprl na znanstveno opazovanje, temveč na že obstoječa dela ter zapise na široko razširil z vpletanjem raznih ustnih ali mitskih pripovedi, legend ter drugih zanimivosti o živalih, kar je imelo enormen vpliv na razvoj simbolike živali v naslednjih stoletjih.¹⁶

Ko se srečamo s primeri živalskih motivov iz antične umetnosti, lahko spomenike, ki temeljijo na ohranjenih literarnih delih, prepoznamo brez težav. Enako velja za živali, ki se pojavljajo v vlogi atributov bogov ali mitskih junakov. Raba živalskih motivov je jasna in dosledna tudi na predmetih kulturnega značaja, na kiparsko okrašenih oltarjih in nagrobnikih ter antičnih novcih. Že v antiki pa se pojavljajo prizori pokrajin, tihožitij ali ponavljajočih se vzorcev (vaze, mozaiki in stensko slikarstvo), kjer je težje z gotovostjo opredeliti nek globlji pomen od zgolj dekorativnega.¹⁷

Srednji vek

Pravi razcvet ikonografija živali doživi v srednjem veku, ko se živalski motivi, pogosto združeni v prepletu favne in flore, množično pojavijo na vseh področjih likovne ustvarjalnosti, od arhitekturne dekoracije (sklepniki, kapiteli, konzole, bruhalniki, tlakovci in pečnice), stavbnega in drugega pohištva ali opreme (kljuke vrat, korne klopi, lestenci), kiparstva, vseh zvrsti slikarstva (stenskega in tabelnega),

13 Poreklo basni danes umeščajo v Indijo. Dve deli, napisani v sanskrtu, *Pañcataritra* in *Mahābhārata*, veljata za izvor Bidpai (*Bīdṗāy*) basni, ki nosijo ime po legendarni indijski sagi. Te basni so se danes ohranile prek perzijskih verzij (npr. *Kalīla wa Dimna*), ki vsebujejo podobne zgodbe, v katerih živali prevzamejo neko moralno in politično vlogo ter podajajo moralni nauk z dogodki, ki se odvijajo bralcu pred očmi. Rowland, *The Art of Memory and the Bestiary*, str. 94–98.

14 Germ, *Simbolika živali*, str. 8.

15 Delacampagne, *Here be Dragons*, str. 51–55.

16 French, *Ancient Natural History*, str. 196 in dalje; Germ, *Simbolika živali*, str. 6; Hriberšek, *Plinij Starejši*, str. 9–34; Germ, *Plinijevo Naravoslovje*, str. 70–96.

17 Germ, *Simbolika živali*, str. 10–11; List, *Tiere*, str. 51–71.

slikanih oken, knjižne iluminacije do zlatarskih izdelkov. Lep primer te številčne in raznolike poseljenosti z živimi bitji so znamenite gotske katedrale in z iluminacijami okrašene srednjeveške knjige. Z veliko prednostjo v srednjem veku prednjačijo sakralni (nabožni ali religiozni) živalski motivi, čeprav njihova vsebina neredko izhaja iz posvetne antične tradicije. Izjemno pomembno, a danes slabo poznano, je poznoantično delo t. im. *Physiologus* oz. Fiziolog.¹⁸ Gre za skupek zgodb o živalih, ki jih je anonimni pisec v prvih stoletjih n. št. povzel po starejših avtorjih ter opisu ali zgodbi o neki živali dodal alegorično razlago s krščansko vsebino (odlomki iz Svetega pisma). Besedilo je postalo izjemno popularno. Skozi stoletja so ga razširjali, prepisovali in prevajali ter pogosto dopolnjevali z barvitimi upodobitvami opisanih živali, dokler se v 12. stoletju ni izoblikoval v klasično podobo srednjeveškega bestiarija, posebne knjige, ki je v celoti posvečena živalim. Posebnost besitiarijev je zlasti v tem, da iluminatorjem pri upodabljanju živali ni bilo pomembno posnemanje narave, saj večine živali niso nikdar videli (npr. leva ali kita), temveč so pustili domišljiji prosto pot. Tak odnos je značilen za srednjeveško dožemanje sveta, ki je v stvareh videlo simbole in skrita znamenja, skozi katera se razodeva Bog. Bestiariji so izjemno vplivali na srednjeveško umetnost, tako oblikovno kot vsebinsko. Grbovne živali, kot so npr. orel, lev, medved ali jelen, so bile praviloma izbrane zaradi tedaj že uveljavljene simbolike.¹⁹

Srednji vek je tudi čas viteštva in dvorne poezije, ki je oboževala živalske podobe in že uveljavljeno krščansko mistično zoologijo bestiarijev prepletla s posvetnimi, še zlasti ljubezenskimi vsebinami. Vpetost živali v skrivni jezik ljubezenske simbolike se izraža tudi v likovni umetnosti, kjer živalske motive srečamo v ilustracijah ljubezenskih romanov, v zlatarskih in umetelnih izdelkih za dvorne dame (skrinjice za nakit, glavniki, ogledala), na viteški opremi ter celo v opremi bivalnih prostorov.

Pomen in podoba živali v novem veku

Renesansa je v upodabljanje živali prinesla naturalizem. To je čas prerojenega zanimanja za naravoslovne znanosti, ki so botrovali k bolj stvarnim upodobitvam in zapisom o živalih. Posledično je zlata doba bestiarijev minila, čeprav je tradicija zapisov z alegoričnimi razlagami živali živela še naprej. V novem veku se zoologija in ikonografija živali ločita. Naravoslovci v svojih delih vse bolj opuščajo morebitne simbolne pomene, medtem ko pisci ikonografskih priročnikov vsebine vse bolj črpajo iz literarnih del, v katerih nastopajo mitske živali in pravljici bitja. V novem veku bestiarije nadomestijo ikonografski priročniki, ki so simboliko živali (pa tudi rastlin, kamnin in dragih kamnov, kovin) še razširili v obliki učenih personifikacij in alegorij. Najvplivnejši tovrstni priročnik je *Iconologia* (Ikonologija), ki jo je spisal italijanski humanist Cesare Ripa.²⁰ Izšla je leta 1593 v Rimu, prvi izdaji pa je sledila ilustrirana verzija in cela vrsta ponatisov in prevodov. V njej je Ripa zbral številne uveljavljene simbolične pomene živali in ustvaril nekaj izvirnih vsebin, ki se pojavijo v poznorenesančni in baročni umetnosti.²¹

18 Krevelj, *Ikonografija živali*, str. 17–28 s tam navedeno literaturo.

19 List, *Tiere*, str. 73–76.

20 Cesare Ripa, *Ikonologija*, Split: Laus, 2000 (ponatis v hrvaškem jeziku).

21 Germ, *Simbolika živali*, str. 16–18; List, *Tiere*, str. 121–136.

Priljubljenost živalske motivike po srednjem veku v renesančnem kiparstvu in slikarstvu ni popustila, medtem ko se je v baroku še okrepila. Z barokom se uveljavi portret živali kot samostojen motiv, čeprav so že v renesansi umetniki na željo naročnikov v portrete vključevali živali, tudi hišne ljubljence. Vrhunec doseže živalski portret konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja v obdobju romantike, kar sovпада s takratnim duhom dojemanja veličastnosti narave, njene prvinskosti, lepote in moči. Romantiki so za svoje motive izbirali živali, ki so to veličastnost, lepoto, svobodo najboljše utelešale v obliki levov, konjev, jelenov ali galebov. To je čas pesniških prispodob in romantičnih pravljic, ki so prav tako bogato obogatile tradicionalno ikonografijo živali ter jih dobro poznajo še današnje generacije.

V zadnji četrtini 19. stoletja se je v Evropi razširila simbolistična umetnost, polna večplastnih, skritih vsebin, ki materialno podobo poveže z notranjim, duševnim razpoloženjem. Pesniki in slikarji simbolizma so se poglobljali v nemirne in temačne kotičke duše, ki so jih ponazarjale črne, divje in zlovešče živali, največkrat konji ali vrane. Vzniknejo novi simbolni pomeni živali, ki so osebne narave in jih lahko razumemo le v kontekstu širšega poznavanja avtorja in njegovega delovanja. To je čas razvoja psihologije s Sigmundom Freudom in Carlom Gustavom Jungom, čas raziskovanja nezavednega in sanj, v katerih ne manjka resničnih in fantastičnih živalskih podob, ki nam nekaj sporočajo.²²

Začetek 20. stoletja zaznamuje znanstveno zanimanje (zgodovinarjev književnosti, kulturnih zgodovinarjev, arheologov, umetnostnih zgodovinarjev) za ikonografijo živali. Rezultat so študije, ki se ukvarjajo z raziskovanjem podobe in živali v likovni umetnosti, opredeljujejo temeljne zakonitosti oblikovanja živalske simbolike, njenega razvoja in poteka različnih razvojnih tokov. Nastanejo novi ikonografski priročniki, posvečeni izključno živalim in njihovim simbolnim vsebinam. Na teh delih temelji naše razumevanje vloge živali v umetnosti preteklih obdobij, medtem ko živali tudi danes vseskozi dobivajo nove vsebine.²³ Prisotne so praktično v vseh zvrsteh umetniške ustvarjalnosti, kot otroci se srečamo z njimi že skozi pravljice, pesmi in basni, so v risankah, filmih in računalniških igrah.

Povzetek

Tako številen, kot je živalski svet, je skozi vsa obdobja človeškega ustvarjanja bogato tudi upodabljanje živali. Vloga in pomen živali se v zgodovini človeka nenehno spreminjata, kar se odraža tudi v človekovi ustvarjalnosti. V likovni umetnosti so živalski motivi prisotni skozi vsa obdobja, njihova priljubljenost pa ne pojenja niti v sodobnem času. Že sam pojem »žival« v preteklosti ni imel enakega pomena, kot ga ima danes, zato v ikonografijo živali v umetnosti uvrščamo še različna fantastična bitja, za katera so v preteklosti verjeli, da so resnično obstajala, na podlagi teh verovanj pa so se razvili simbolni pomeni in likovni motivi. Pri raziskovanju upodobitev živali v likovni umetnosti je potreben preiščen pristop s pomočjo ikonografije. Ta umetnostnozgodovinska metoda nam pomaga razumeti vsebino likovne umetnosti, imenovati upodobitev in opredeliti njen pomen. Upoštevati je treba, kakšen spomenik imamo pred seboj – je ohranjen v celoti ter *in situ*, ali imamo pred seboj

²² Germ, *Simbolika živali*, str. 20.

²³ List, *Tiere*, str. 225–248.

okrnjeno podobo in posledično pomanjkljivo sporočilo. Ugotoviti moramo, katero bitje je upodobljeno ter kakšna sta njegova vloga in simbolni pomen, pri tem pa se je treba nemalokrat poglobiti tudi v raziskovanje razvoja ikonografije posamezne živali.

Summary

As diverse as the animal world is, so too is the rich portrayal of animals throughout human history. The role and importance of animals have been constantly changing throughout human existence, and this is reflected in human creativity. Animal motifs have been present in visual arts throughout the ages, and even in modern times their popularity has not waned. The very concept of an “animal” did not carry the same meaning in the past as it does today, which is why various fantastic creatures, once believed to be real, are also included in the iconography of animals in art. These beliefs gave rise to symbolic meanings and visual motifs. A thoughtful approach using iconography is necessary when examining the depiction of animals in visual art. This art-historical method helps us understand the content of a work of art, identify the depiction and define its meaning. It is essential to consider the state of preservation of the artefact - whether it is complete and in its original context, or if it is damaged and consequently conveys an incomplete message. We must determine which creature is depicted, as well as its role and symbolic meaning. This often requires in-depth research into the evolution of a particular animal's iconography.

VIRI IN LITERATURA

1. Chevalier, Jean in Gheerbrant, Alain: *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Mladinska knjiga: Ljubljana, 1995.
2. Clark, Kenneth: *Animals and Men. Their relationship as reflected in Western art from prehistory to the present day*. Thames & Hudson: London, 1977.
3. Delacampagne, Ariane in Christian: *Here be Dragons: a Fantastic Bestiary*. Princeton University Press: Oxford, 2003.
4. French, Roger: *Ancient Natural History: Histories of nature*. Routledge: London & New York, 1994.
5. Germ, Tine: *Uvod v ikonografijo*. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za umetnostno zgodovino: Ljubljana, 2001.
6. Germ, Tine: *Simbolika živali*. Modrijan: Ljubljana, 2006.
7. Germ, Tine: Plinijevo Naravoslovje in srednjeveška ikonografija živali, *Ars & Humanitas*, 2007, št. 1/1, str. 70–96.
8. Hriberšek, Matej: Plinij Starejši in njegovo Naravoslovje, *Ars & Humanitas*, 2007, št. 171, str. 9–34.
9. Impelluso, Lucia: *Nature and its symbols*. J. P. Getty Museum: Los Angeles, 2004.
10. Klingender, Francis: *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*. Routledge: London, 1971.
11. Kovelj, Ana: Nove ugotovitve o ikonografiji figuralnih konzol v kapeli Žalostne Matere božje v Celju. *Bilten Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva*, št. 12/13, apr.-jun. 2011. Dostopno na: <http://www.suzd.si/bilten/arhiv/bilten-suzd-12-13-2011/332-raziskave/307-ana-kovelj-nove-ugotovitve-o-ikonografiji-figuralnih-konzol-v-kapeli-zalostne-matere-boje-v-celju>, 6. 9. 2024.
12. Kovelj, Ana: *Ikonografija živali v umetnosti srednjega veka na Slovenskem*. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za umetnostno zgodovino, doktorska disertacija – tipkopis: Ljubljana, 2017.
13. List, Claudia: *Tiere. Gestalt und Bedeutung in der Kunst*. Belser: Stuttgart, 1993.

14. Menaše, Luc: *Evropski umetnostnozgodovinski leksikon: bibliografski, biografski, ikonografski, kronološki, realni, terminološki in topografski priručnik likovne umetnosti Zahoda v 9000 geslih*. Mladinska knjiga: Ljubljana, 1971.
15. Mode, Heinz: *Fabeltiere und Dämonen: die phantastische Welt der Mischwesen*. Köhler und Amelang Verlag: Leipzig, 1973.
16. Rebič, Adalbert in drugi: *Splošni religijski leksikon: A-Ž*. Modrijan: Ljubljana, 2007.
17. Ripa, Cesare, *Ikonologija*. Laus: Split, 2000.
18. Ronnberg, Ani in Martin, Kathleen, *The book of symbols*. Taschen: Köln, 2010.
19. Rowland, Beryl: *The Art of Memory and the Bestiary. Beasts and Birds of the Middle Ages, The Bestiary and Its Legacy* (ur. Willene B. Clark & Meredith T. McMunn), Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1989, str. 14–25.

Vojteh CESTNIK

dr. veterinarske medicine, zaslužni profesor,
Veterinarska fakulteta Univerze v Ljubljani

E: vojteh.cestnik@vf.uni-lj.si T: 040 398 316

ZGODOVINA ŽIVINOZDRAVNIŠKE STROKE

Izveček: Zdravljenje živali obstaja od njihove udomačitve. V antiki so najvišjo raven zdravljenja živali dosegli grško-rimski *hipiatri*, katerih delo se je nadaljevalo v Bizancu, v srednjeveški zahodni Evropi pa so v 10. stoletju na dvorih začeli zdraviti živali *mareskalki*. Po nastanku živinozdravniških šol v 18. stoletju se je začel razvoj sodobne živinozdravniške stroke.

Ključne besede: veterinarska medicina, zgodovina

Živinozdravstvo v prazgodovinskih dobah in v antičnih civilizacijah

Od udomačitve naprej je človek zdravil živali in jim pomagal pri porodih. To delo so, ob verovanju v nadnaravne sile, nudili pastirji prvih živinorejskih skupnostih. Še tisočletja je bilo zdravljenje preplet izkustvenega znanja in mističnih obredov.¹

V **Egiptu** so posamezne vrste domačih živali zdravili posebej usposobljeni svečeniki. Predpisi so urejali pregled živine pred zakolom in prepovedovali uživanje mesa bolnih živali. Živinozdravniški posegi so prikazani na različnih upodobitvah, iz obdobja okoli 1900 pr. n. št. pa izvira živinozdravniški papirus, na katerem so opisane nekatere bolezni pri govedu, psih, ribah in pticah.²

V **Izraelu**, kjer je o boleznih in zdravju odločal bog Jahve, niso poznali zdravnikov ali živinozdravnikov, vendar so predpisi na osnovi Svetega pisma stare zaveze in Talmuda preprečevali širjenje živalskih bolezni in prepovedovali uživanje mesa bolne živine.

Vse **mezopotamske** kulture so imele dobro civilno in vojaško živinozdravniško službo. Na valjastem pečatniku sumerskega živinozdravnika Urlugaledina iz okoli leta 2200 pr. n. št. so zapisane težave pri živinskih porodih. Hamurabijev zakonik je opisoval tudi nekatere živinozdravniške storitve,

¹ Pengov, Razvoj živinozdravstva.

² Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 14-20.

iz knjižnice Asurbanipalove palače v Ninivah (iz okoli 645 pr. n. št.) so ohranjene ploščice z besedili o živalskih boleznih in zdravljenju. Prebivalci Mezopotamije so čistili pse kot svete živali, lizali so rane in ognjke ter delali bolnikom družbo. Za preprečevanje stekline pa so veljali strogi predpisi. Ko so na območju zavladali Perzijci, je sveta knjiga Zend Avesta opisovala tudi zdravljenje živali, posebej psov, svetih živali kot prej.³

Na Kitajskem pred 11. stoletjem pr. n. št. niso ločili človeških in živalskih zdravnikov. Delitev se je začela v 11. in se zaključila v 7. stoletju pr. n. št. Poznali so tudi vojaško živinozdravniško službo in kitajska konjenica je najverjetneje že v 1. stoletju pr. n. št. podkovala konje. V Indiji in na Šrilanki so v 3. stoletju pr. n. št. imeli bolnišnice za bojne konje in slone.⁴

V stari **Grčiji** se je okoli leta 500 pr. n. št., po obdobju svečeniške medicine, uveljavila razumsko utemeljena medicina ljudi in živali. Največji zdravnik starega sveta Hipokrat (ok. 460–370 pr. n. št.) je kljub domnevno velikemu znanju o živalskih boleznih o njih malo zapisal. Aristotel (384–322 pr. n. št.) je navedel nekaj bolezni in kirurških posegov pri živalih. Pravi razcvet medicine živali se je zgodil v času, ko je bila Grčija sestavni del Rimskega imperija in so živali v skladu s Hipokratovimi načeli zdravili *hipiatri* ali konjski zdravniki.⁵

V antičnem **Rimu** je bil živinozdravniški poklic ocenjen kot zahtevnejša obrt, uporabna za kirurške posege in pomoč pri porodih. Živinozdravniško znanje so izboljševali tudi s pridobivanjem znanja Etruščanov, Kartažanov in Grkov. Pesniki, zgodovinarji, naravoslovci in drugi pisci so opisovali bolezni in zdravljenja živine. Zanimivo je, da sta Marcus Terentius Varro (116–27 pr. n. št.) in Titus Lucretius Carus (96–55 pr. n. št.) nastanek bolezni pripisovala nevidnim bitjem, ki pridejo v telo živali. Claudius Galenus (130–199), ob Hipokratu najbolj znani antični zdravnik, je opravljal anatomske in fiziološke študije na živalih, v delih pa je o živinozdravstvu le malo napisanega. Živinozdravniško delo Publiusa Vegetiusa Renatusa (450–510) *Artis veterinariae sive mulomedicinae* je vplivalo na srednjeveško živalsko medicino podobno kot Galenovo na človeško. V 1. stoletju poimenujejo živinozdravnike *medicus veterinarius*, tj. zdravnika delovnih živali. Rimska vojska je imela živinozdravniško službo od konca 4. stoletja pr. n. št., bolnišnice za živali, imenovane *veterinarium*, so bile uvedene ob začetku našega štetja. V dobi zatona Rimskega imperija je antično živinozdravstvo s *hipiatri* doseglo zenit svojega razvoja. Ti so poleg konj zdravili tudi druge živali enako kot zdravniki ljudi. Najbolj znan in upoštevan je bil hipiater Apsirtus Clasomenus (300–360), živinozdravnik cesarja Konstantina Velikega.⁶

3 Prav tam, str. 21–25, str. 39–36; Turudić, Antičko vojno veterinarstvo.

4 Turudić, Antičko vojno veterinarstvo; Driesch, Peters, Geschichte der Tiermedizin, str. 55–63.

5 Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 26–36.

6 Prav tam, str. 37–46; Turudić, Vojno veterinarstvo u Rimskom carstvu.

Živalska medicina v srednjem veku

S propadom Rimskega imperija je bilo antično živinozdravstvo v zahodni Evropi pozabljeno. Živali so zdravili lastniki sami, pastirji ali skrbniki, pa tudi zaklinjevalci in podobni veščaki. Antično znanje se je ohranjalo v nekaterih okoljih ali središčih, npr. samostanih. V Salernu je od 6. ali 7. stoletja dalje delovala medicinska šola, kjer je v 11. stoletju mojster Copho napisal prvo srednjeveško anatomsko delo *Anatomia porci* (Anatomija prašiča). Iz časa razcveta **arabskega** živinozdravstva je poznanih vsaj osem avtorjev, najbolj znani arabski zdravnik Ibn Sina ali Avicenna (980–1037) je pisal o steklini, garjah in kužni smrkavosti konj. **Španski** živinozdravniki albéitarji, katerih ime izvira iz arabske besede al-baytār za živinozdravnika, so od 12. stoletja do konca srednjega veka delovali po načelih antičnega in arabskega živinozdravstva. Zakon »*Tribunal de protoalbeitaro*« je veterinarsko službo uzakonil kot javno, živali pa so lahko zdravili samo tisti, ki so opravili strokovni izpit.⁷

V 10. stoletju, ko se je na zahodnih fevdalnih dvorih uveljavilo podkovanje konj, so **mareskalki**, zadolženi za rejo in nego konj, njihovo opremo ter vozila, začeli podkovati in zdraviti konje, pa tudi druge živali, vendar njihovo delo ni seglo do preprostih ljudi. Ime, iz katerega je nastal naziv maršal, je keltsko-germanskega izvora (marh – konj, skalk scalc – sluga, hlapec). Predvsem Španija in Italija sta postali pomembni za njihovo šolanje. Nekateri mareskalki so postali slavni z objavo strokovnih del.⁸

V srednjeveški **Rusiji** so po 10. stoletju v konjeniških enotah in kobilarnah kneževin, kjer so gojili konje za vojaške potrebe imeli živinozdravniško osebje. Za razvoj vojnega in civilnega živinozdravstva je pomembna odredba moskovskega kneza Ivana III. Vasiljeviča (1462–1505) o ustanovitvi vrhovne konjeniške uprave z nalogo skrbeti za rejo konj in njihovo zaščito pred boleznimi. Na Daljnem vzhodu sta **mongolska** in **kitajska** konjenica imeli v svoji sestavi kovače in živinozdravnike; ti so uporabljali zdravilne rastline in akupunkturo ter opravljali manjše kirurške posege. V stacionarjih ali živinozdravniških bolnišnicah so poleg konj zdravili tudi druge vojaške živali.⁹

V **Bizancu** so nadaljevali zdravljenje živali po načelih grško-rimskih *hipiatrov*. Na ukaz cesarja Konstantina VII. Porfirogeneta so v 10. stoletju začeli zbirati njihove spise in nastala je zbirka 420 razprav – *Hipiatrika*, v srednjem veku pomemben strokovni pripomoček. V začetku novega veka je bila prevedena in tiskana v različnih jezikih.¹⁰

7 Turudić, Srednjovekovno vojno veterinarstvo (I); Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 47–65.

8 Turudić, Srednjovekovno vojno veterinarstvo (I); Zavrnik, Kuršmidi; Zavrnik, Kuršmidi II; Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 59–65.

9 Turudić, Srednjovekovno vojno veterinarstvo (II).

10 Turudić, Srednjovekovno vojno veterinarstvo (I); Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 34–36, str. 52–55.

Veterinarska medicina v času renesanse in v 17. stoletju

V 15. in 16. stoletju je sholastično medicinsko mišljenje začelo zamenjevati svobodomiselno ter na raziskavah in opazovanjih temelječe znanje. Girolamo Fracastoro (1483–1553) je v delu *De contagione et contagiosis morbis* (O okužbi in kužnih boleznih) oživil antično misel o živih povzročiteljih bolezni. Do izsledkov je prišel ob proučevanju širjenja neke zelo nalezljive bolezni goveda v severovzhodni Italiji. Iz tega časa izvira tudi nekaj del z opisi konj in živinozdravniško vsebino: Pasqualle Caracciolo (*La gloria del cavallo*/Slava konja, 1566), Carlo Ruini (*Dell'anatomia e dell'infermita del cavallo*, 1598), Laurentius Russius (*Hippiatria sive Marescalia*, 1434).¹¹

V 17. stoletju je odkritje mikroskopa Antonya van Leeuwenhoek (1632–1723) omogočilo prvo videnje praživali, bakterij, alg in gliv ter vodilo k opazovanju zgradbe tkiv. Francesco Redi (1626–1697) je kot »oče parazitologije« prišel raziskovati zajedavce. Nesmiselno, škodljivo zdravljenje je zajeto v knjigi *Markham's Maister-Peece* iz leta 1610. V njej je navedeno, da brejost pri kobilah lahko ugotovimo tako, da ji vlijemo vodo v ušesi; če otresa samo z glavo, je breja, če s celim telesom, ni. Med strokovno utemeljenimi deli tistega časa omenimo: *The herdsman's mate* Michaela Harwarda iz leta 1673, *Le parfait maréchal* plemiča Jaques Kabessie de Solleysela iz leta 1664 in *La perfettione del cavallo* Francesca Liberatija iz leta 1693.¹²

Z izginjanjem fevdalnih vojsk, ki jih od 15. stoletja dalje začnejo nadomeščati stalne armade, mareskalke postopoma zamenjajo podkovski kovači–živinozdravilci, ki podkujejo in zdravijo konje.¹³

Nastanek veterinarskih šol

V drugi polovici 18. stoletja so začeli zaradi vojaških in ekonomskih razlogov ustanavljati veterinarske šole. Vojske so potrebovale strokovnjake, ki bi konje podkovali in skrbeli za njihovo zdravje, ekonomske zahteve pa so potrebovale ljudi, večče zatiranja živinskih kužnih bolezni, saj so te povzročale tudi do 90-odstotni pogin vprežne in klavne živine. Prva živinozdravniška šola je nastala v Lyonu leta 1763, naslednja v Alfortu pri Parizu leta 1766. Za ustanovitev obeh je zaslužen Claude Bourgelat (1712–1779), advokat, konjeniški častnik, vodja jahalne akademije in priučeni živinozdravnik. Kakovost prvih šol je bila slaba in neprimerljiva z medicinskimi fakultetami. Bile so namenjene dodatni izobrazbi kovačev, pastirjev, lovcev, kmetov in vseh, ki so delali z živalmi. Do konca 18. stoletja je nastalo še 17 šol, v 19. stoletju pa 27, med njimi tudi v Turčiji, Severni Ameriki in Ruskem carstvu.¹⁴ Po francoskem imenovanju šol *École vétérinaire* je pridevnik veterinarski prešel v uporabo v drugih jezikih in nastal je vtis, kot da ne gre za vejo medicine, ampak neko drugo stroko. V drugi polovici 20. stoletja se je uveljavil naziv veterinarska medicina.¹⁵

11 Zavrnik, Kuršmidi; Jurca, Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 66–76; Laurentius Russius.

12 Pregled Zgodovine veterinarstva, str. 80–87.

13 Turudić, Srednjovekovno vojno veterinarstvo (I); Zavrnik, Kuršmidi (II).

14 Cestnik, Razvoj vojaške živinozdravniške službe.

15 Simić, Nepravilna i pravilna terminologija stručnog zvanja lekara.

Sodobni razvoj veterinarske medicine

Kljub skromnim začetkom prvih veterinarskih šol je bil postavljen temelj sodobnemu razvoju živinozdravniške stroke. S postopnim uvajanjem pogojev za vpis, podaljševanjem študija, posodabljanjem učnih programov ipd., so ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja šole dosegle univerzitetno raven. Danes v 88 državah v svetu deluje okoli 550 veterinarskih fakultet, visokih šol ali univerz.¹⁶ Pomembna so bila Pasteurjeva odkritja, nastanek mikrobiologije in imunologije ter temu sledeč razvoj cepiv in serumov. V obeh svetovnih vojnah je bila veterinarska stroka udeležena v vseh oboroženih silah. Med obema vojnoma se je, predvsem v zahodnem svetu, začel razvoj medicine malih živali, začeli sta se uveljavljati rentgenska in laboratorijska diagnostika, uvedene so bile nekatere operacije notranjih organov, k čemur je pripomogla uvedba anestezije. Antibiotike pri živalih so začeli uporabljati po drugi svetovni vojni. Napredek na vseh področjih medicinskih in drugih znanosti je omogočil nesluten razvoj veterinarske medicine. Stroka se vse bolj specializira, ob koncu prejšnjega stoletja so začeli uvajati naziv diplomanta za veterinarskega specialista, ki se je izšolal po določenem predpisanem postopku in pred mednarodno komisijo opravil zahtevne izpite.

Povzetek

Z zdravljenjem živali so se ukvarjale prazgodovinske družbe, antične, srednjeveške in novoveške civilizacije do danes. Predvsem delo grško-rimskih hipiatrov je temeljilo na razumski podlagi in ni bilo povezano s sklicevanjem na nadnaravne sile. Medtem ko so v Bizancu nadaljevali z antičnim zdravljenjem živali, je srednjeveška zahodnoevropska živinozdravniška stroka nazadovala. Na dvorih so skrbeli za podkovanje in zdravljenje konj ter drugih domačih živali mareskalki, preprosti ljudje pa so zdravili živali po načelih ljudske medicine. V 18. stoletju so v Evropi začeli ustanavljati živinozdravniške šole, ki so s svojim razvojem vplivale na kvalitativni razvoj veterinarske stroke. Po drugi svetovni vojni se je veterinarska medicina razvila do neslutnih kakovosti.

Summary

The practice of treating animals has existed since their domestication. In antiquity, Greek-Roman hippiatrists were renowned for their animal care and the highest level of treatment. Their work continued in Byzantium, and in 10th-century Western Europe, mareschales began treating animals at royal courts. With the establishment of veterinary schools in the 18th century, the development of the modern veterinary profession began.

¹⁶ Cestnik, Razvoj vojaške živinozdravniške službe; List_of_schools_of_veterinary_medicine, Wikipedija, prosta enciklopedija.

VIRI IN LITERATURA

1. Cestnik, Vojteh: Razvoj vojaške živinozdravniške službe in ustanavljanje prvih živinozdravniških šol. *Veterinarske novice* 30, 2004, št. 3–4, str. 105–112.
2. Driesch von den, Angela, Petters, Joris: *Geschichte der Tiermedizin*. Stuttgart: Schattauer, 2003.
3. Jurca, Jože: *Pregled zgodovine živinozdravstva do 18. stoletja*. Ljubljana: Veterinarska fakulteta, 1997.
4. Laurentius, Russius. Dostopno na: <https://www.textmanuscripts.com/tm-assets/tm-descriptions/descripsept19/1026-rusio.pdf>, 22. 8. 2024.
5. List_of_schools_of_veterinary_medicine, Wikipedija, prosta enciklopedija. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_schools_of_veterinary_medicine, 22. 8. 2024.
6. Pengov, Andrej: Razvoj živinozdravstva od skromnih začetkov do moderne znanosti. *Človek, žival* (ur. Sašo Jerše, Mateja Gaber), Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2023, str. 92–98.
7. Simić, Vladeta: Nepravilna i pravilna terminologija stručnog zvanja lekara i naziva ustanova veterinarske medicine. *Vet glasnik* 30, 1978, št. 4, str. 365–377.
8. Turudić, Vlastimir: Antičko vojno veterinarstvo do pojave Rimskog carstva. *Vet glasnik* 33, 1979, št. 10, str. 821–826.
9. Turudić, Vlastimir: Vojno veterinarstvo u Rimskom carstvu. *Vet glasnik* 33, 1979, št. 11, str. 937–940.
10. Turudić, Vlastimir: Srednjovekovno vojno veterinarstvo (I). *Vet glasnik* 33, 1979, št. 12, str. 1027–1032.
11. Turudić, Vlastimir: Srednjovekovno vojno veterinarstvo (II). *Vet glasnik* 34, 1980, št. 1, str. 109–114.
12. Zavrnik, Velimir: Kuršmidi. *Vet glasnik* 29, 1975, št. 5, str. 387–396.
13. Zavrnik, Velimir: Kuršmidi II. *Vet glasnik* 32, 1978, št. 5, str. 358–362.

Boris KRYŠTUFEK

dr. bioloških znanosti, redni profesor,
muzejski svetnik in znanstveni svetnik, Prirodoslovni muzej Slovenije,
Mediterranski inštitut za okoljske študije (Znanstveno-raziskovalno središče Koper)

E: bkrystufek@pms-lj.si T: 041 779 968

TAKSIDERMIJA MED ZNANOSTJO, UMETNOSTJO IN DOMAČIM DEKORJEM

Izveček: Taksidermija (iz starogrških besed »taxis« za oblikovanje in »derma« za kožo) je večina prepariranja živalskih kož, predvsem sesalcev in ptic, na način, ki ohranja njihov videz, kakršnega so imeli kot še živeči. Pojavi se v 16. stoletju, vrhunec pa doseže v 19. stoletju. Taksidermija je imela pomembno vlogo v razvoju prirodopisa (*historiae naturalis*), naravoslovnih muzejev, lovstva, kulta trofej in splošnega družbenega življenja. V drugi polovici 20. stoletja je začela izgubljati vpliv in se umikati na družbeno obrobje, kjer je še danes. V tem času se zanjo zanima umetnostna kritika, ki ugotovi, da so taksidermijski preparati »umetnost sama po sebi, tako kot slikarstvo in kiparstvo«. Na Slovenskem je taksidermija prisotna najmanj dve stoletji, nikoli pa ni bila deležna zgodovinske obravnave.

Gljučne besede: antropomorfná taksidermija, diorama, *historia naturalis*, lovska trofeja, prirodoslovni muzej, prepariranje, taksidermija

Od bestiarija do renesanse

Življenje srednjeveškega človeka je bilo enako tesno povezano z živalmi, kot je naše s sodobno tehniko. Tedanjo družbo so namreč poganjali konji in druge tovarne živali z delom mišic, nekako tako kot to delo danes opravljajo motorji z notranjim zgorevanjem. Poleg teh »živih strojev« so bile vsem na oĉeh domaĉe živali, ki so pomenile vir prehrane (mleko, meso) in surovin za manufakturo (kože, volna, roŹevina, kolagen ipd.). Podobno je še danes, ĉeprav so te živali našim pogledom skrite za zidovi živinorejskih stavb, tako da se njihove prisotnosti in številnosti sploh ne zavedamo. Kakorkoli že, v svetu, nasiĉenem z živalmi, je bila najpriljubljenejša knjiga srednjeveškega izobraženca, seveda za Svetim pismom, bestiarij, knjiga o živalih (*Bestiarium vocabulum*). V njej so bili opisi tako resniĉnih kot imaginarnih živali, njen izvor pa je segal vse do »Physiologusa«, knjige, ki je v 4. stoletju nastala

v kozmopolitski Aleksandriji. Tedanjega bralca so, bolj kot resničen videz živali in njihovo dejansko življenje, zanimala alegorične in simbolne povezave med živaljo in božjim načrtom. V živali je torej videl simbol biblijske resnice z odrešilnim sporočilom. Mimogrede, simbolizem je bil zadosti močan, da je papež Gelasius I. (papeževal v letih 492–496) vključil Physiologusa na seznam prepovedanih del (*Index Prohibitorum*). V 16. stoletju sta Physiologus in Bestiarij nagovorila vse manj bralcev, postala sta »autor obscurus«, zanimanje za živali, ki je še naprej ostalo živo, pa je dobilo povsem novo vsebino. Kot je zapisal zdravnik, naravoslovec in filozof Paracelsus, zgodnji predstavnik renesanse v Švici, mora razumevanje narave izhajati iz nje same. Proučevanje narave, ki se je osvobodilo religioznih simbolov in teološkega nadzora, je temeljilo na zbiranju njenih pojavnih oblik (naturalij), njihovem natančnem opazovanju, opisovanju in primerjanju. Pojavi se »*historia naturalis*« kot samostojno področje naravoslovja.

Historia naturalis in taksidermija

Dandanašnji je termin »*historia naturalis*« napačno razumljen in celo pozabljen. V času njegovega nastanka je bila »*historia*« sopomenka za »opis«, tako da termin ustrezno prevedemo kot opis narave, torej prirodopis.¹ Njegov osnovni koncept je bilo prepričanje, da je temelj razumevanja narave v natančnem opazovanju, opisu in primerjanju prirodnin. Prirodopis je dosegel vrhunec v 19. stoletju v delih Charlesa Darwina, Georga Buffona, Jeana-Baptista Lamarca, Alfreda Wallaca, Charlesa Layla in Alexandra Humboldta. Zapustil nam je torej temeljne koncepte, na katerih temelji sodobno naravoslovje, v metodološkem pogledu pa je njegova najpomembnejša zapuščina primerjalna metoda. Temelj primerjalne metode (komparativistike) je ohranjanje (prepariranje) prirodnin, kar omogoča njihovo dolgoročno hranjenje in kasnejše opazovanje. Prepariranje (glagolnik od preparirati) ima v slovenščini več pomenov, Slovar slovenskega knjižnega jezika pa na prvo mesto postavlja pripravljanje živali, rastline ali njunih delov za opazovanje in proučevanje. Prepariranje se vsaj deloma uporablja kot sopomenka za konzerviranje (ohranjanje, vzdrževanje). Skratka, prirodopis je postopoma razvil niz različnih postopkov za preprečevanje naravnih procesov, ki po smrti razgradijo živa bitja. Prepariranje nekaterih prirodnin je preprosto, npr. sušenje rastlin (za herbarij) ali školjčnih lupin in polžjih hišic. Številne prirodnine so začeli že v renesansi hraniti v alkoholu, nekdam imenovanem vinski cvet.² V stoletjih je vsaka naravoslovna panoga razvila lastne metode konzerviranja in prepariranja, ki je najbolje ohranila lastnosti določenih prirodnin. Osrednja metoda za prepariranje vretenčarjev, še posebej sesalcev in ptic, je postala taksidermija. Ne pozabimo, da sta prepariranje in konzerviranje živih bitij veliko starejši od renesanse, njun obseg pa daleč presega potrebe prirodopisa. Omenimo konzerviranje rib (sušenje, soljenje in dimljenje) za namene prehrane in množično mumificiranje različnih živali v starem Egiptu za potrebe religiozne dejavnosti.

¹ Slovar slovenskega knjižnega jezika opredeli termin v glavnem pravilno, vendar ne celovito, kot nekdanji »učni predmet v osnovni šoli, ki obsega botaniko, zoologijo in somatologijo«.

² Odkritje uporabnosti etanola za konzerviranje živali pripisujemo Robertu Boyleu (1664). Čeprav je bil v tistem času etanol drag, so ga uporabljali mnogi prirodoslovci, med njimi tudi Karl Linne. Ohranjeni Linnejevi taksidermijski preparati so bili prvotno shranjeni v etanolu, iz katerega so jih odstranili desetletja kasneje in preparirali »na suho«.

Taksidermija

Beseda je sestavljena iz starogrških besed »τάξις« (taxis – urejanje, oblikovanje) in »δέρμα« (derma – koža), torej oblikovanje kože. Ljudem, ki se ukvarjajo s to dejavnostjo, pogosto rečemo »preparatorji«; tako jih bomo imenovali v tem pregledu, čeprav je pomen besede širši. Pred približno stoletjem so preparatorje imenovali »gatitelji«, njihove izdelke pa »gatilska dela«. ³ Kasneje sta se za slednje uporabljala pridevnika »nagačen« in popačen germanizem »našopan«. ⁴ V tem času je preparator Viktor Hafner oglašal svoje storitve kot »zoolog preparator«, »dermoplastik«, ⁵ »gatilec« ali le kot »preparator«.

Kaj je »taksidermija«? Po opredelitvi Pata Morrisa, upokojenega profesorja zoologije in avtorja pomembnih del o zgodovini taksidermije, ⁶ ta dejavnost vključuje tri bistvene stopnje:

1. prepariranje kože,
2. pripravo umetnega trupa,
3. namestitev kože na umetni trup in oblikovanje preparata na način, ki mu da videz žive živali.

Taksidermijski preparat torej od živali ohrani predvsem kožo, ki jo z uporabo raznih materialov (umetni trup iz različnih snovi, oblikovan z nanosom gline ali umetnih materialov; steklene oči itd.) oblikuje kot živo bitje. Egipčanske mumije, ki so posušena trupla vretenčarjev, torej ne sodijo v domeno taksidermije, vsaj ne po citirani definiciji. Enako velja za posušene primerke manjših vretenčarjev, ki so narejeni z liofilizacijo (sušenje z zmrzovanjem) ⁷ ali plastiniranjem (vbrizgavanje umetnih smol v telo). Danes preparatorji nadomeščajo kožo s sodobnimi sintetičnimi materiali in na ta način izboljšajo verodostojnost izdelka. Med poznavalci ni soglasja, kako daleč gre lahko zamenjava tkiv avtentične živali, da še vedno govorimo v taksidermijskem izdelku. Nekatere vretenčarje, zlasti dvoživke, je težko verodostojno upodobiti s tradicionalno taksidermijo, zato prirodoslovni muzeji pogosto razstavljajo njihove plastične odlitke. Čeprav so takšni odlitki lahko dobri posnetki živih živali, to vseeno niso taksidermijski preparati. Iz taksidermije so prav tako izključeni t. i. študijski preparati (imenovani tudi muzejski primerki) sesalcev in ptic, ki niso oblikovani kot žive živali. O njih bomo govorili v poglavju »Taksidermija in znanost«. V ovčarskih območjih Dinaridov so lovci v preteklosti ubitega volka izkožili, kožo pa napolnili s slamo in tako dobili nekaj podobnega živi živali. ⁸ Je takšen začasni preparat ustrezen merilom taksidermije? Ali pa se nahaja v sivem območju med taksidermijo in prepariranjem v širšem pomenu?

3 V Angliji se jih je v 19. stoletju oprijel vzdevek »stuffers«. Termin »taxidermist« se je v tujini pojavil šele ob koncu 19. stoletja, uveljavil pa okoli leta 1925.

4 V poročilu o pridobitvah Kranjskega deželnega muzeja (danes Prirodoslovni muzej Slovenije) za obdobje 1901–1902 je naveden »nažokan« bober, ki ga je darovala grofica Reina v Dessavu; preparat je še danes v muzeju.

5 Termin je bil v rabi skozi celotno 20. stoletje, danes pa je v domeni dermatologije.

6 Temeljno delo je: Morris P. A. (2012). A history of taxidermy: art, science and bad taste. MPM Publishing, Ascot.

7 Liofilizacija temelji na sublimaciji vode v zamrznjenih bioloških objektih; ob znižanem tlaku tekočina preide iz trdnega v plinasto stanje. Liofiliziran primerek ohrani celotno telo, iz katerega smo odstranili vodo.

8 Takšno kožo so nataknili na drog, okrasili s pisanimi trakovi, nato pa z njo po vaseh prosili darov. Ljudje so jih imenovali »vučari«. Glej televizijski film »Vučari iz Donje i Gornje Polače« iz leta 1978 v produkciji RTV Beograd in režiji Zdravka Šotre, po scenariju Jovana Radulovića.

Pomembni uporabniki preparatorskih izdelkov so lovci, ki ob pogledu na trofeje podoživljajo dogodke z lovov. Rogove in rogovja skupaj s čelnim delom lobanje je enostavno pripraviti, vendar to niso taksidermijski izdelki. V preteklosti so redko izdelovali umetne glave jelenov, na katere so namestili rogovje. Prave trofejne glave so preparati glave z delom vratu (doprnski preparati), ki so izdelane po vseh merilih taksidermije. Pri nas navadno vidimo doprsne preparate parkljarjev (srnjakov, jelenov, damjakov, muflonov, gamsov, kozorogov), v tujini pa so v preteklosti na ta način hranili najrazličnejše vrste, od zajcev in lisic, do tigrov, leopardov, zeber, nosorogov, žiraf, krokodilov in slonov.

Taksidermija in znanost

Videli smo, kako so bile zbirke prirodnin neobhodni del renesančnega preporoda, zbiranje pa je dodatno poganjal razmah čezmorske trgovine. Mornarji so iz daljnih dežel prinašali nikoli videne živali, za katere premožnim zbirateljem ni bilo žal denarja. Ker pa so živali na dolgi poti množično poginjale, so mornarji poskušali ohraniti vsaj mumificirano truplo ali posušeno kožo. Slednjo je kupec lahko navlekel na model telesa in ustvaril taksidermijski preparat. Na upodobitvah zgodnjih renesančnih »kabinetov čudes«,⁹ npr. Francesca Calceolarija v Veroni (zgodnje 17. stoletje) in imperatorja Ferrante v Neaplju (c. 1760) ter muzeja Wormianum v Kopenhagnu (1655), brez težav prepoznamo pripravljene krokodile, ptice, ribe in sesalce. Številni od teh primerkov so bili verjetno mumije, beli medved v Kopenhagnu pa je nedvomno taksidermijski preparat. Angleški pesnik William Shakespeare v »Romeu in Juliji« (1597) pri opisu apotekarjevih prostorov izrecno omeni »nagačenega krokodila« (»alligator stuff'd«). Najstarejši znani priročnik, v katerem avtor jasno opiše izkoženje kot eno od stopenj prepariranja živali, je iz leta 1555, najstarejši ohranjeni taksidermijski preparat pa približno iz leta 1534. Gre za krokodila, ki še danes visi pod stropom cerkve v Ponte Nossa, nedaleč od Milana. Taksidermija, kakršno poznamo danes, je torej mlajša od polovice tisočletja.

Temeljna težava, s katero so se soočali zgodnji preparatorji, je bila zaščita kože pred škodljivimi žuželkami, molji in hrošči muzejniki. V ta namen so uporabljali vse mogoče snovi (sol, poper, kafro, pelin, začimbe, tobak, hmelj, žveplo, soliter, ingver, aluminijev sulfat in živosrebrni klorid), vendar brez pravega uspeha. Problem je rešil francoski farmacevt in ljubiteljski ornitolog Jean-Baptiste Bécœur (1718–1777) s posebnim zvarkom, imenovanim arzenikovo milo. Bécœur je recept ljubosumno skrival, kmalu po njegovi smrti pa je postal splošno znan. Arzenik¹⁰ je postal neobhodni pripomoček vsakega preparatorja, vse do izteka prejšnjega stoletja, ko so ga odnesli sintetični piretroidi in skrb za zdravo življenje. O negativnem vplivu arzenika na zdravje preparatorjev se je zadnji dve stoletji veliko ugibalo, govorilo in pisalo. Kot je ugotovil Pat Morris iz podatkov o življenjski dobi 80 britanskih preparatorjev, ki so delali v 19. in zgodnjem 20. stoletju (in izdatno uporabljali arzenikovo milo), so v povprečju dočakali dobrih 77 let. Eden od njih, Rowland Ward (glej opombo 18 na strani 48), ki je zavračal arzenik, je, precej ironično, umrl v starosti 64 let.

⁹ Nemško *Kunstammer*, *Wunderkammer*; angleško *cabinets of curiosities*.

¹⁰ Dejansko je šlo za arzenikov trioksid AsO_3 .

V 18. stoletju je začela taksidermija polniti prirodoslovne muzeje s taksidermijskimi preparati, v naslednjem stoletju, imenovanem tudi stoletje muzejev, pa so taksidermija in muzeji¹¹ dosegli svoj vrhunec. Glavni cilj muzejev je bil pod eno streho zbrati vse stvarnikovo delo, ga poimenovati in ga – upošteva je Njegov načrt – sistematično razvrstiti. Taksidermijski preparati so bili le del tega ambicioznega projekta, zagotovo pa so bili za javnost ena izmed najprivlačnejših muzejskih vsebin. Zanimanje za živali je bilo v tem času blizu vrelišča, temperaturo pa so zviševala poročila o odkritjih fantastičnih vrst, katerih opisi so presegali domišljijo.

Najkasneje v tem času je prišlo do zanimive simbioze med taksidermijskimi izdelki na eni strani in znanstveno ilustracijo na drugi. Tako preparatorji kot ilustratorji pogosto niso vedeli kaj dosti o dejanskem videzu žive živali. Zanašati so se morali na opise in analogijo z znanimi živalmi, vendar so tudi slednje pogosto zelo slabo poznali. Divje živali so bile sicer mnogoštevilne, vendar plašne, daljnogledi pa težko dostopni.¹² Opazovanje v naravi je bilo zato težavno. Preparatorji so listali po knjigah, ilustratorji pa hodili v muzeje gledat preparirane živali.¹³ V tem zaprtem krogu so eni in drugi videvali živali, ki so bile pogosto v anatomsko nepravilnih položajih, to sporočilo pa so prenašali naprej. Težave so bile tudi z anatomske podrobnosti, npr. barvo očesne šarenice. Boljši preparatorji so umetno oko izdelali sami po naravi, mnogi pa so vstavili v končni izdelek karkoli so imeli pri roki. Preparatorji so od živali neredko dobili samo suho kožo, na kateri je v času sušenja prišlo do sprememb v barvi neporaslih telesnih delov, npr. kože na glavi opic in nogah ptic. Če so imeli srečo, so skupaj s kožo dobili zapiske o takšnih podrobnostih, dostikrat pa so si morali pomagati z ugibanjem. Neredko so upodabljali živali po uveljavljenem modelu. Starejši preparati zveri imajo skoraj vselej grozeče odprt gobec, tako da kažejo zobovje. Zveri to počno le redko, ko so ogrožene, večino časa pa mirujejo. Skratka, preparati nas lahko navajajo k napačni predstavi o videzu in življenju živali.

V drugi polovici 19. stoletja so bili muzeji vse bolj zatrpáni s taksidermijskimi preparati. V skladu s tipološkim konceptom,¹⁴ ki je obvladoval zoološko sistematiko, so si kustosi prizadevali dobiti »tipičnega« predstavnik vrste. Druge preparate iste vrste so med seboj zamenjavali kot »duplikate«, če so bili na tesno s prostorom, pa so jih zavrgli. Darwinova revolucija je v temeljih spremenila dojemanje vrste in močno vplivala na zbirateljsko politiko muzejev. Kustosi so začeli zbirati reprezentativne vzorce (hipodigne), na katerih je bilo mogoče proučevati variabilnost vrste. Taksidermijske preparate, ki so zavzemali veliko prostora, so začeli zamenjavati t. i. študijski primerki, ki so po eni strani ohranjali zunanje značilnosti žive živali, po drugi strani pa so zavzemali čim manj prostora. Takšni primerki seveda niso bili več taksidermijski preparati. Znanstveni del prirodopisa taksidermije ni več potreboval.

11 V 19. stoletju so prirodoslovne muzeje pogosto imenovali »muzeji znanosti« (angleško science museums).

12 Šele pred približno stoletjem so daljnogledi začeli postajati pomembno orodje terenskih ornitologov. Pred tem se je ornitolog zanašal na puško, kajti določevanje vrst je bilo mogoče le »iz roke« ne pa z opazovanjem oddaljenega primerka. Iz tistega časa je pregovor: »Hit is history, miss is mystery«.

13 Najmanj dva slikarja, Nемеc Albrecht Dürer (1471–1528) in Nizozemec Rembrandt van Rijn (1606–1669) sta uporabljala taksidermijske preparate kot modele pri slikanju.

14 Koncept je v skladu s Platonovo idealistično filozofijo trdil, da je v temelju vsake vrste popolna abstraktna »ideja«, resnična bitja pa so bolj ali manj popolni približki (preslikave) te »ideje« (tipa).

Spremembe pa so bile veliko globlje. Prirodoslovni muzej se je namreč razcepil na dve enoti, postal je dvojni muzej.¹⁵ Zunanji muzej je še naprej hranil in razstavljal taksidermijske preparate, namenjene najširši javnosti. Notranji muzej je po drugi strani skrbel za hipodigme in se ukvarjal z njihovim znanstvenim proučevanjem. Ta delitev se je ohranila, vsaj v večjih prirodoslovnih muzejih, vse do danes. Konec 19. stoletja je prišlo do velikih sprememb tudi v zunanjem muzeju. Preparati, postavljeni v omare, razvrščeni po načelih tedanje znanosti in opremljeni z imeni, so delovali dolgočasno, prazno. Izpodrivati so jih začeli celoviti izrezi iz resnične narave, imenovani ekološke skupine ali diorame.¹⁶ Kakovostna diorama je bila v vseh podrobnostih verodostojen posnetek narave (njen »snapshot«). Sestavljena je bila iz treh enot:

1. tridimenzionalne kopije življenjskega okolja, narejene iz prsti, kamenja in rastlin;
2. dvodimenzionalne upodobitve ozadja; muzeji so pošiljali slikarje na teren, da so slikali ozadja dioram po naravi. Med tridimenzionalnim sprednjim prostorom in dvodimenzionalnim ozadjem je bilo treba ustvariti iluzijo sklenjenega prehoda;
3. taksidermijskega preparata (ali več njih) karizmatične vrste, značilne za življenjsko okolje, ki ga je ponazarjala diorama.

Taksidermijski preparat v diorami torej zavzema osrednje mesto, drugi komponenti pa ustvarjata kuliso naravnosti. Razlog za nastanek dioram je bil večplasten: obiskovalce so nagovarjale k celovitemu dojetanju narave, so estetsko privlačne in ohranjale so videz narave. Za slednjo je koncem 19. stoletja kazalo, da jo bo valjar civilizacije popolnoma uničil in jo bo mogoče videti samo še v muzejih.¹⁷ Zamisel je hitro dobila posnemovalce, tako da dioramam v številnih sodobnih muzejih pripada osrednja vloga pri predstavljanju narave.

Taksidermija in umetnost

V drugi polovici 19. stoletja se je taksidermija odkrito spogledovala z umetnostjo, v svojem besednjaku pa je pogosto uporabljala pridevnik »artističen«. Tudi tiskani mediji, ki so pisali o taksidermijskih preparatih ikoničnih živali, so radi poudarjali njihovo znanstveno verodostojnost in artistično dovršenost. Nekateri preparatorji so obvladali veščine likovne umetnosti, zaradi katerih so imeli njihovi izdelki verodostojnejši videz.¹⁸ Vendar pa so preparatorji pridevnik »aristično« uporabljali v smislu »kakovostno«, »prepričljivo« in »verodostojno«.¹⁹ V tem obdobju se ni nikoli zgodilo, da bi umetnostni

15 Prvi dvojni muzej v Evropi je bil Prirodoslovni muzej London, ki se je leta 1881 odcepil od Britanskega muzeja.

16 Termin »diorama« ima dolgo zgodovino in širok spekter uporabe; uporabljamo ga v generičnem smislu za opis tridimenzionalnega prostora, ki je urejen kot izsek iz resnične narave, torej s kamenjem, prepariranimi rastlinami in živalmi.

17 Občutek je bil zlasti močan v ZDA, kjer je eksplozivno širjenje bele civilizacije bliskovito spremenilo krajino in izbrisalo prvotno naravo. V ZDA so tudi nastale najboljše diorame.

18 Rowland Ward (1848–1912), eden najboljših preparatorjev svojega časa, je bil dober kipar. V taksidermijo je uvedel tehnične novosti, ki so povečale kakovost izdelkov. Delal je tudi za kronane glave, izdelki iz njegove delavnice na Picadilly Circusu v središču Londona pa so še danes shranjeni v londonskem in pariškem prirodoslovnem muzeju.

19 Zgovoren je naslov priročnika »The taxidermist's manual; or the art of collecting, preparing, and preserving objects of natural history« (A. Fullarton and Co., London). Delo je prvič izšlo leta 1820 in doživelo najmanj 28 ponatisov.

kritik pisal o taksidermijskem preparatu kot o umetniškem delu. Prav tako se muzejem ni zdelo potrebno navajati avtorstva razstavljenih preparatov.

Po končani prvi svetovni vojni je taksidermija hitro izgubljala družbeni ugled, proti koncu stoletja pa se je, kot ena glavnih tarč napadov raznih okoljskih skupin, umaknila v ozadje. Posledice tega globalnega trenda so dobro vidne v nenaklonjenosti letalskih prevoznikov za transport prepariranih lovskih trofejev;²⁰ prevozniki pač skrbijo za javno podobo, kar je zgovorno samo po sebi. Taksidermija pa izgublja tudi v svojih trdnjavah, prirodoslovnih muzejih. Londonski prirodoslovni muzej nima zaposlenega niti enega preparatorja in zmanjšuje število razstavljenih taksidermijskih izdelkov. Obiskovalci si niso edini glede primernosti (in moralnosti) njihovega razstavljanja. Zato deluje paradoksalno, da se je v tem času za taksidermijo začela zanimati likovna umetnost. Če malo karikiram, se taksidermijski preparati selijo iz prirodoslovnih zbirk v galerije. Kritiki so namreč ugotovili, da taksidermija »združuje znanstveno radovednost z artističnim posnemanjem narave« in je »umetnost sama po sebi, tako kot slikarstvo in kiparstvo«. ²¹ Umetnost uporablja taksidermijske veščine in izdelke na različne načine, katerih smiselnosti in utemeljenosti kot naravoslovec ne morem komentirati. Zanimiva pa je konfrontacija med naravoslovno in umetniško dimenzijo istega predmeta. V formalinu konzervirani morski pes²² britanskega umetnika Damiena Hirsta (rojen 1965), ki je bil prvič razstavljen leta 1991, ponuja pravi izziv. Mediji ga zmotno promovirajo kot taksidermijski preparat, dejansko pa gre za žival, shranjeno v konzervansu, kakršnih je v zooloških zbirkah po vsem svetu na milijone. Zanj bi prirodoslovni muzej morda plačal nekaj tisočakov, v umetniških in zbirateljskih krogih pa je bil prodan za vsoto, ki javno sicer ni znana, vrtela pa naj bi se okrog deset milijonov funtov. Primerek je bil slabo konzerviran, tako da ga je bilo treba zamenjati z novo živaljo; preparacijo so tokrat opravili v londonskem prirodoslovnem muzeju. Nikjer nisem zasledil utemeljitve, zakaj je Hirstov morski pes pravzaprav predmet umetnosti, ne pa prirodopisa. To se je vprašala tudi Mednarodna galerija štukizma (London), ki je leta 2003 razstavila »svoje« morskoga psa (kladvenico): »Je mrtev morski pes lahko umetnost?« Kakorkoli že, od dveh morskih psov je Hirstov ikonični izdelek britanske umetnosti v devetdesetih letih, tisti iz galerije štukizma pa riba v formalinu.

Leta 2004 je galerija sodobne umetnosti v Bristlu razstavila preparirane polarne medvede, izposojene iz različnih zbirk na otoku. Primerki so bili postavljeni v prazen prostor, podobno, kot so jih razstavljali v 19. stoletju. Po mnenju ene od komentator²³ »delo nakazuje kompleksen preplet živalskih teles in spreminjajoče se zgodovine«. Morda. Kot naravoslovec v njem vidim reciklažo preživetih razstav oplemeniteno z novorekom.

20 Letalski prevoznik Delta je leta 2015 odpovedal prevoze lovskih trofejev.

21 Galambosova, C. From specimens to contemporary taxidermy. Daily Art Magazine, 29. jan. 2024. Dostopno na: <https://www.dailyartmagazine.com/taxidermy-in-art/>.

22 Formalin je vodna raztopina plina formaldehida (CH₂O), ki ga prirodoslovni muzeji pogosto uporabljajo za začetno fiksiranje živali, preparat pa kasneje prenesejo v etanol. Ker je formaldehid karcinogen, je v EU njegova uporaba prepovedana. Prirodoslovni muzeji tako velikih predmetov, kot je Hirstov morski pes, praviloma ne razstavlja v tekočini, temveč jih pripravijo kot taksidermijske preparate.

23 Hansena, R. (2010). Animal skins in contemporary art. Journal of Visual Art Practice, 9(1), str. 9–16.

Taksidermijski preparati v vsakdanjem življenju

Preparati ptic in sesalcev so bili od samih začetkov taksidermijske dejavnosti namenjeni ogledu. Tako so hitro našli pot v zasebne prostore, kjer so prevzeli vlogo hišnega dekorja. Preparat živali, obešen na zidu, je prinesel v dom odsev žive narave, ki si jo je bilo v tistih časih težko ogledati od blizu. Pisec se živo spominja nagačenih veveric in šoj, ki so v času njegove mladosti visele po hodniških domovanj. V tistem obdobju je bilo precej vsakdanje, da so ljudje ubito žival odnesli preparatorju (»v šopanje«) in izdelek postavili vsem na ogled. Ta praksa je danes preživeta in pozabljena. Pozabljena je tudi nekdanja vseprisotnost taksidermijskih izdelkov v vsakdanjem življenju Evropejcev. Bogatejši in vplivnejši je bil narod, razkošnejše preparate in njihove instalacije si je privoščil. Slovenske dežele so bile v tem pogledu oddaljena periferija. Njeno obrobno dobro ponazarja že omenjeni preparat veverice z obveznim smrekovim storžem med tačkami, ki je že dolgo tega - obledel, zaprašen in zane-marjen - končal v peči; taksidermijske preparate so namreč vselej in povsod uničevali v ognju.

Na »Veliki razstavi industrijskih izdelkov vseh narodov« leta 1851 v Kristalni palači v Londonu se je predstavila tudi taksidermija v vsej svoji raznovrstnosti in dovršenosti. V tem času, bil je začetek viktorijanskega obdobja (1837–1901), je strast po zbiranju taksidermijskih preparatov mejila na obsedenost. Nazoren, čeprav skrajn primer je Walter Rothschild (1868–1937) iz istoimenske bankirske družine, z zasebnim muzejem v Tringu blizu Londona (odprt za javnost leta 1892) in z največjo zasebno prirodoslovno zbirko, v kateri je bilo 350.000 ptičjih kož in 200.000 jaje, poleg tisočev drugih vretenčarjev in več kot dveh milijonov žuželk. Rothschild je bil na tem področju le največji, njegovi sledilci in posnemovalci pa so segali tako daleč, kolikor jim je dopuščala denarnica. Pri preprodajalcih s prirodninami, v taksidermijskih delavnicah in na dražbah so pustili ogromno denarja. Gnala sta jih raziskovalna ambicija (tako kot Rothschilda) ali pa estetski motivi. Z najboljšimi izdelki preparatorskih delavnic so dobredno zatrpali podeželske dvorce. Na zahodu so preparate majhnih vrst pokrili s steklenim zvonom ali pa vstavili v stekleno škatlo. Notranjost so uredili kot imitacijo naravnega okolja, vtis pa je bil zelo dekorativen. Steklo je preparate obvarovalo pred prahom in škodljivimi žuželkami. Številni izdelki izpred sto in več let so ohranili izvorno lepoto, če jih le ni preveč prizadela sončna svetloba. Svojevrstna nadgradnja takšnih miniaturnih dioram so bile dekorativne skupine živo obarvanih tropskih ptic; v takšni skupini je bilo lahko več kot sto kolibrijev.

V tistih časih je imel lov pomembno socialno funkcijo,²⁴ povabljeni na kak elitni dogodek pa so si želeli ohraniti spomin nanj. Materiala za prepariranje je bilo v obilju. Nadvojvoda Franc Ferdinand, ki je izgubil življenje v sarajevskem atentatu, je v letih 1863–1914 postrelil 247.889 živali (v povprečju približno 20 živali vsak dan), v glavnem jelenov. Preparatorska delavnica Van Ingen v južni Indiji, ki je odprla vrata v osemdesetih letih 19. stoletja, je bila največja svoje vrste. Specializirala se je za velike sesalce, zlasti tigre in leoparda, pokrivala pa je Afriko in južno Azijo. Na vrhuncu je v njej delalo 150 zaposlenih, v nekaj manj kot 90 letih obstoja pa je šlo skozi več kot 43.000 tigrov in leopardov!

24 Major Powell-Cotton je leta 1896 v Kentu (Anglija) postavil na ogled »največjo znano zbirko [velikih sesalcev], ki jih je postrelil en sam človek«.

Na Veliki razstavi, ki smo jo že omenili, je bila gneča še posebej velika v dvorani, v kateri je Nemeč Herman Ploucquet razstavljala skupine oblečenih taksidermijskih preparatov, postavljenih v različne antropogene situacije: mlade mucke v krilcih na čajanki, veverice v klubu, podgane pri kartah, žabe v pivnici, mladi zajčki²⁵ in budre v šolskih klopih itd. V Londonu so kompozicije dobile ime »tableaux«,²⁶ taksidermska panoga pa pridevnik antropomorfná. Kraljico Viktorijo so tabloji tako očarali, da je o njih pisala v svoj dnevnik in jih naročala v večjem številu. Postali so vplivni in obdržali kulturni status do današnjih dni. Nekateri avtorji²⁷ jih povezujejo s fantastično zgodbo o Alice v čudežni deželi, ki je prvič izšla 1865, torej vsega 14 let po Ploucquejevi razstavi v Kristalni palači.

Eden izmed glavnih predstavnikov antropomorfne taksidermije je bil Walter Potter (1835–1918). V najboljšem primeru je bil povprečen preparator, slavo pa mu je prinesel antropomorfizem. V majhen muzej v južni Angliji, nekakšno sodobno varianto kabineta čudes, je natlačil približno 10 tisoč primerkov. Razstavljal je vse mogoče: katedralo iz peres, dvoglave mačke, taščico z gnezdrom v čajniku, roko egipčanske mumije, kokoš s štirimi nogami in veliko »komičnih« scen, tablojev z antropomorfnimi živalmi. Skratka, na ogled je bilo vse, kar je lahko pritegnilo obiskovalce. Muzej je imel še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja več kot 30 tisoč obiskovalcev letno, vseeno pa so ga leta 2003 razprodali na dražbi. Damien Hirst je za celotno zbirko ponudil milijon funtov in bil zavržen.

Taksidermija na Slovenskem

Taksidermija je na našem ozemlju prisotna že najmanj dobri dve stoletji, nikoli pa ni bila deležna resne zgodovinske obravnave.²⁸ Dokazi o obstoju dejavnosti in preparatov segajo v prvo polovico 19. stoletja. Tako je Kranjski deželni muzej leta 1836 ob odprtju razstavnih zbirk že predstavil taksidermijske preparate, vendar se podrobnosti niso ohranile. Prav tako je propadla večina (93 %) preparatov vretenčarjev, ki jih je muzej pridobil v 19. stoletju. Ohranjena sta taksidermijska preparata dveh risov iz sredine stoletja in dobro narejen primerek medveda iz kočevskih gozdov, ki domnevno sega v leto 1868. Prvi muzejski kustos Henrik Freyer se je v letih 1832–1835 večkrat učil taksidermijskih veščin pri Jakobu Hecklu v imperialnem prirodopisnem kabinetu (danes Prirodoslovni muzej Dunaj). Tedanji muzejski direktor Dragotin Dežman je bil prav tako izurjen v taksidermiji, ne vemo pa, pri kom se je tega naučil. Leta 1875 je muzej zaposlil prvega preparatorja Ferdinanda Schulza, ki je v svojem življenju prepariral več kot 20 tisoč sesalcev, ptic in rib. Večina jih je bil Schulzev zasebni posel, ki ga je opravljal ob muzejskem delu. Sodobni preparatorji, kolikor jih je bilo v tistem času na Slovenskem, so verjetno delali kot samostojni podjetniki, preparatorstvo pa je bila morda le dopolnilna dejavnost. Na Kranjskem je očitno obstajal tudi poklic potujočega preparatorja; eden takšnih je v letih 1886–1887 za ljubljanski muzej prepariral 15 rib, ob tem pa tudi podučil Schulza o novi preparatorski tehniki. Med

25 Dejansko je šlo za domače kunce, ki so v širšem pomenu seveda zajci.

26 Slika, postavitve, scena.

27 Lin, Young. To talk of many things: Chaotic empathy and anxieties of Victorian taxidermy in Alice's Adventures in Wonderland. *Victorian Review* 43, 2017, št. 1, str. 47–65.

28 Podatki so večino povzeti po: Kryštufek B. (2022) Kustodiat za vretenčarje. *Scopolia* 103: str. 89–212. Dostopno na: https://www.pms-lj.si/app/uploads/2023/07/Scopolia_103_web.pdf.

obema vojnama je bil muzejski preparator Viktor Herfort starejši, za katerega prav tako ne vemo, kje se je učil veščin svojega poklica. V začetku petdesetih let je imel Prirodoslovni muzej zaposlene štiri preparatorje. Trije od njih so se udeležili »Zveznega zoopreparatorskega tečaja«, ki je v času od oktobra 1951 do junija 1952 potekal v Hrvaškem zoološkem muzeju (Zagreb). Ko se je leta 1993 upokojil Janez Dovič kot zadnji zagrebški tečajnik, je muzej ostal brez funkcionalnega preparatorja. Taksidermijske preparate, potrebne za razstavno dejavnost, danes naroča pri zunanjih izvajalcih.

V Sloveniji je bilo obdobje med obema vojnama naklonjeno taksidermijskim preparatom. Velike razstave z lovsko, gozdarsko in planinsko tematiko, na katerih ni manjkalo taksidermijskih preparatov, so bile redna in priljubljena oblika javnega življenja Ljubljane. Prostor je odstopil ljubljanski velesejem, »tehnični vodja« pa je bil neredko Viktor Herfort. V prvem desetletju prejšnjega stoletja je Gvido Sajovic v muzeju postavil izhodišče za prenovo sistematskih postavitev v »biološke skupine«. V letih 1937–1940 je Fran Kos v muzeju postavil dve ekosistemski diorami, ki sta najboljša izdelka svoje vrste, kar jih je bilo kdaj narejenih na Slovenskem.

Po drugi svetovni vojni je taksidermija v Sloveniji počasi nazadovala. Danes jo Standardna klasifikacija dejavnosti (2008) uvršča v sklop »drugih nerazvrščenih predelovalnih dejavnosti«. Preparatorji, ki sicer niso nikoli v preteklosti razvili stanovske organizacije ali občutka pripadnosti, so danes še veliko bolj osamljeni. Formalno izobraževanje ni možno.²⁹ Taksidermijski preparati so razstavljeni v Prirodoslovnem muzeju Slovenije in na občasnih dogodkih lovskih organizacij; zanemarljivo število jih je še v Tehniškem muzeju Slovenije. Brskanje po spletu pokaže, da preparatorje lahko preštejemo na prste dveh rok. Zgovorno je dejstvo, da na spletu objavijo le naslov in delovni čas, ne pa propagandnih vsebin in slikovnega gradiva. Sporočilo je jasno: v molku je varnost.

Kljub maloštevilnosti domačih preparatorjev so nekateri med njimi vrhunski tudi v mednarodnem merilu. Izdelki Ferdinanda Schulza so pobirali nagrade in priznanja na razstavah v Parizu in na Dunaju, Viktorja Herforta pa je kralj Aleksander I imenoval za »dvornega preparatorja«. Leopold Gerdej z delavnico v Spodnji Besnici pri Kranju je bil leta 2008 razglašen za svetovnega prvaka v kategoriji doprsni preparat. Svetovni prvak, za katerega ve le komaj kdo med nami. Taksidermija je danes bolj anonimna, kot je bila kdaj prej.

Povzetek

Taksidermija (iz starogrških besed »taxis« za oblikovanje in »derma« za kožo) je večina prepariranja živalskih kož, predvsem sesalcev in ptic, na način, ki ohranja njihov videz, kakršnega so imeli kot še živeči. Dejavnost se je pojavila v 16. stoletju, v najtesnejši povezavi z osrednjo usmeritvijo tedanjega naravoslovja, s prirodoopisom (historia naturalis). Taksidermijski preparati so omogočali natančno opazovanje, opis in primerjanje živali, s tem pa vpogled v veliki stvarnikov načrt. Muzeji, ki

29 »Slovenski lovsko-informacijski portal« nudi nekaj splošne informacije s skupimi navodili »kako pripraviti trofejo, da bo lovcu v ponos in veselje«. Dostopno na: <https://forum-lov.org/lovstvo/lov-in-gospodarjenje/534-priprava-trofej-1-del>.

se pojavijo sočasno s taksidermijo, so takšne preparate hranili in, opremljene z imeni in razvrščene v sistem, postavili na ogled javnosti. Darwinova evolucija je v temeljih spremenila razumevanje variabilnosti živega sveta, s pomembnimi posledicami za zbirateljsko politiko muzejev. Taksidermijski preparati znanstvenim zoološkim zbirkam niso bili več potrebni, svojo vlogo pa so ohranili v »zunanem« (razstavnem) delu muzeja. Sredi 19. stoletja dobiva taksidermijski preparat vse pomembnejšo vlogo v vsakdanjem življenju kot sestavni del hišnega dekorja. Preparatorji so pošiljali na trg razkošne okrasne instalacije, npr. kompozicije kontrastno obarvanih tropskih ptic ali pa t. i. tabloje antropomorfnih muck, zajčkov ipd. v raznih komičnih situacijah. Pomembni odjemalci preparatorskih delavnic so bili tudi lovci. Največja preparatorska delavnica vseh časov, Van Valen v južni Indiji, je izdelovala samo lovske trofeje. Po letu 1950, ko se taksidermija začne umikati v ozadje, jo odkrije umetnostna kritika, ki ugotovi, da so taksidermijski preparati »umetnost sama po sebi, tako kot slikarstvo in kiparstvo«. Na Slovenskem je taksidermija prisotna najmanj dve stoletji, nikoli pa ni bila deležna zgodovinske obravnave.

Summary

Taxidermy (the word derives from the ancient Greek words »taxis« meaning arrangement and »derma« meaning skin) is the art of preparing the hides and skins of animals, especially mammals and birds, in such a way as to preserve their appearance as they were when they were alive. The activity emerged in the 16th century and was most closely associated with natural history (*historia naturalis*), the focus of natural science at the time. Through taxidermic mounts, animals could be observed, described and compared in detail, providing insight into the Creator's grand design. Museums, which emerged at the same time as taxidermy, preserved and displayed such specimens, naming and classifying them in a system. Darwin's revolution fundamentally changed the understanding of the variability of the living world, with important implications for museum collecting policy. Taxidermic mounts were no longer needed for scientific zoological collections but retained their role in the »external« (exhibition) part of the museum. By the mid-19th century, taxidermy was playing an increasingly important role in everyday life as an integral part of home décor. Taxidermists sent to market elaborate decorative installations, such as compositions of tropical birds in contrasting colours, or tableaux of anthropomorphic kittens, rabbits, etc. in various comic situations. Hunters were also important customers of the taxidermy workshops. The largest taxidermy workshop of all time, Van Valen in South India, produced only hunting trophies. After 1950, when taxidermy began to fade into the background, it was discovered by art critic which realised that taxidermy was »an art in itself, like painting and sculpture«. Taxidermy has existed in Slovenia for at least two centuries, but its history has never been documented.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri

1. Galambosova, Caroline: From specimens to contemporary taxidermy. Daily Art Magazine, 29.1.2024. Dostopno na: <https://www.dailyartmagazine.com/taxidermy-in-art/>, 7. 9. 2024.
2. Zaplotnik, Cveto: Svetovni prvak v prepariranju. Gorenjski glas, spletni časopisni arhiv, 8.3.2008. Dostopno na: <https://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20080308/C/303089974/>, 7. 9. 2024.
3. Zaplotnik, Cveto: Odlično nagačil muflona in gamsa. Gorenjski glas, spletni časopisni arhiv, 19.3.2012. Dostopno na: <https://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20120319/C/303199979/odlicno-nagacil-muflona-in-gamsa>, 7. 9. 2024.

Literatura

1. Alinger, Pavao: *Prepariranje i konzerviranje životinja*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
2. Anonimus: Deželna lovska razstava v Ljubljani. *Lovec* 1, 1910, št. 11, str. 207–208.
3. Anonimus: *Vodič po zbirkah Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani*. Prirodoslovni muzej, Ljubljana, 1949.
4. Brown, Thomas: *The taxidermist's manual; or the art of collecting, preparing, and preserving objects of natural history*. London: A. Fullarton and Co., 1853.
5. Deschmann, Karl: *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolphinum in Laibach*. Laibach [Ljubljana]: Verlag des Landes-Museum, 1888.
6. Hansena R.: *Animal skins in contemporary art*. Journal of Visual Art Practice 9, 2010, št. 1, str. 9–16.
7. Hochenwart, Fr. Jos. Grafen v.: *Leitfaden für die das Landes Museum in Laibach Besuchenden*. Laibach [Ljubljana], 1836.
8. Kos, Fran: Ob stoletnici D. Dežmanovega (Carl Deschmann) rojstva. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*. Prirodoslovni del 2–3, 1923, št. 1–4, str. 52–56.
9. Kos, Fran: Zoološki oddelek. *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*. Prirodopisni del. Ljubljana: Narodni muzej, 1933, str. 7–118.
10. Morris, P. A.: *Rowland Ward taxidermist of the World*. Ascot: MPM Publishing, 2003.
11. Morris, P. A.: *Van Ingen & Van Ingen. Artists in taxidermy*. Ascot: MPM Publishing, 2006.
12. Morris, P. A.: *Walter Potter and his Museum of curious taxidermy*. Ascot: MPM Publishing, 2008.
13. Morris, P. A.: *A history of taxidermy: art, science and bad taste*. Ascot: MPM Publishing, 2012.
14. Ponebšek, Janko: *Ferdinand Schulz – osemdesetletnik*. *Lovec* 16, 1929, str. 183–186.
15. Tunnicliffe, Sue Dale; Sheerso, Annette (urednika): *Natural history dioramas. History, construction and educational role*. Dordrecht: Springer, 2015.
16. Kryštufek, Boris: Kustodiat za vretenčarje. *Scopolia*, 2020, št. 103, str. 89–212.
17. Young, Lin: To talk of many things: Chaotic empathy and anxieties of Victorian taxidermy in Alice's Adventures in Wonderland. *Victorian Review* 43, 2017, št. 1, str. 47–65.
18. Wonders, Karen: Habitat dioramas. *Acta Universitatis Upsaliensis* N.S. 25, 1993, str. 1–262.

Magda PERŠIČ

univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetnica,
Notranjski muzej Postojna

E: magda.persic@guest.arnes.si T: 041 516 523

VELIKE, MALE, SKRIVNOSTNE ŽIVALI SMO NA OGLED POSTAVILI

Izvleček: Muzejske predstavitve živali so pogojene s poslanstvom, zlasti naravoslovnih muzejev, da bogatijo naravno kulturno dediščino in biotsko raznovrstnost z ohranjanjem, proučevanjem in posredovanjem vsebin obiskovalcem. V zadnjih desetletjih se jim pridružujejo splošni muzeji z živalskimi vsebinami na etnoloških/antropoloških razstavah. Muzeološki pristopi temeljijo na etičnih kodeksih in zakonodaji posamičnih področij raziskovanja in predstavljanja. Na tem mestu nas zanima odnos človeka (kustosa, obiskovalca) do »muzejskih živali« in njihovih zgodb, ki jih pripovedujejo razstavnimi predmeti z vidika snovne in nesnovne kulturne dediščine na etnoloških predstavitev v Notranjskem muzeju Postojna.

Ključne besede: etika, varstvo in zaščita živali, človeška ribica, ščuka, istrska pramenka, kraški ovčar–kraševcec, medved, polh, polharska zbirka, muzej krasa

V več tisočletno sobivanje človeka in živali poleg izkopanin, tudi na slovenskem ozemlju¹ potrjujejo predvsem jamske upodobitve živali prazgodovinskega človeka. Že vsaj dva tisoč let pa se z odnosom človeka in živali ukvarjajo filozofi, znanstveniki, umetniki ... Živali so našim prednikom veliko pomenile, saj so jim zagotavljale preživetje, razvoj in vsakokratno oporo. Od podrejenega položaja človeka do živali v pradavnini se je ta odnos skozi zgodovino spreminjal vse do danes, ko smo jim kot družbena bitja nadrejeni in odtujeni od narave. Sobivanje živali in človeka že vsaj dva tisoč let temelji na rimskem pravu, »kjer ima žival položaj stvari, premičnega predmeta, podvrženega človekovi oblasti brez pravne zaščite«² in na antropocentričnem odnosu, pogojenim z judovsko-krščansko tradicijo in antičnim grškim izročilom. Šele leta 2002 oziroma leta 2020 se je začel ta koncept v novejši zakonodaji vsaj simbolično spreminjati, saj je v Slovenskem stvarno pravnem zakoniku utemeljeno, da: »živali niso stvari, ampak čuteča živa bitja«.³ Ta zakonska podlaga nalaga nove etične, kulturne, pravne,

1 Brankovič: Podobnosti in razlike v zgradbi udomačenih živali in človeka, str. 149.

2 Kambič: Žival v rimskem pravu, str. 83.

3 Prav tam, str. 89.

filozofske, politične, socialne kot tudi metodološke izzive in teoretične temelje že znanih raziskav in »prevpraševanja povezave človeških in živalskih načinov bivanja«.⁴

Pravno zaščito živali so v preteklosti in še vedno delno vključujejo lovski zakoni, od 19. stoletja društva za varovanje okolja in proti mučenju živali,⁵ danes društva za zaščito živali, vegetarijanska, veganska in druga društva.⁶ Spremenjen in pozitiven odnos do narave v 19. stoletju je vplival tudi na ustanavljanje društev za varovanje okolja in društev proti mučenju živali. Prav tako društvo je bilo po zgledu Münchenskega Društva zoper trpinčenje živali in po zaslugi vsestranskega Valentina Staniča⁷ kot prvo na takratnih avstrijskih tleh že leta 1846 ustanovljeno v Gorici.⁸ Pod vplivom novoveške razsvetljske miselnosti so bila namreč ob koncu 18. stoletja med drugim postavljena glavna načela modernega varstva pravic živali, ki so skupaj z okoljsko krizo vplivala na bodočo ekološko etiko oziroma ekocentrično etiko v 19. stoletju in vse do danes. Temu so v drugi polovici 19. stoletja sledila prizadevanja za priznanje pravic živalim. Na teh osnovah temelji tudi Svetovna deklaracija o pravicah živali, ki so jo objavili na sedežu organizacije v Parizu leta 1978.⁹

Z vidika človekovega odnosa do drugih živali – prostoživečih, družnih, rejnih in laboratorijskih živali¹⁰, nas na tem mestu zanima odnos človeka do živali v muzejih in muzejskih predstavitev »omrtvičene, mumificirane podobe aristokratske lepote«.¹¹ Bistvena v tem odnosu je vloga etike in kulture tako muzejskih delavcev kot obiskovalcev v povezavi z drugimi živalskimi vrstami.

Pri predstavljanju živali temelji muzeološka dejavnost na ICOM-ovem kodeksu muzejske etike,¹² ICOM-ovem kodeksu etike za naravoslovne muzeje,¹³ Zakonu o varstvu naravne in kulturne dediščine,¹⁴ Zakonu o varstvu narave,¹⁵ na standardih Svetovne zveze živalskih vrtov in akvarijev¹⁶ ter na upoštevanju vseh veljavnih zakonov, ki vključujejo živali v odnosu do ljudi. Etika je torej bistveni del pri delovanju muzeja – odločanju in oblikovanju zbiralne politike v naravoslovnih muzejih in muzejih, ki hranijo ali predstavljajo živali.

Poleg Prirodoslovnega muzeja Slovenije in Tehniškega muzeja Slovenije je Notranjski muzej Postojna (naprej NMPo) edini od slovenskih muzejev, ki se strokovno in znanstveno ukvarja z naravoslovnimi zbirkami, in tako prispeva v svetovno zakladnico biotske raznovrstnosti in geološke dediščine. Predstavljanje naravoslovnih vsebin, povezanih s krasoslovjem na območju, ki ga pokriva NMPo,

4 Gaber, Predgovor, str. 7.

5 Prvo društvo na takratnih avstrijskih tleh je bilo ustanovljeno leta 1846 v Gorici.

6 Tudi veganska društva imajo zametke v 19. stoletju.

7 Valentin Stanič (1774–1847), humanist, alpinist, duhovnik, vzgojitelj.

8 Peternel, Odnos tiska do živali v 19. in v začetku 20. stoletja, str. 173.

9 Kozorog, Razvoj varstva pravic živali.

10 Glej op. 1.

11 Novak, Lipicanci grede na oder zgodovine ..., str. 23.

12 ICOM-ov kodeks muzejske etike.

13 ICOM-ov kodeks etike za naravoslovne muzeje.

14 Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine.

15 Zakon o varstvu narave.

16 Standardi Svetovne zveze živalskih vrtov in akvarijev.

sega v leto 1931, ko je bila na pobudo A. Perka¹⁷ v *Rovu novih podpisov* Postojnske jame ustanovljena Biospeleološka postaja (*Stazione biospeleologica*), kot eden izmed prvih moderno opremljenih laboratorijev na svetu. V okviru NMPo je bila obnovljena leta 2002¹⁸ in leto pozneje dopolnjena z vivarijem jamskih živali,¹⁹ v katerem je na ogled tudi človeška ribica, simbol Postojnske jame in Postojne. Predstavitvi žive človeške ribice je leta 2010 sledila razstava o njenem simbolnem pomenu v slovenskem prostoru s poudarkom na lokalni skupnosti.²⁰ Zanimanje znanstvenikov kot tudi slovenske in svetovne laične javnosti za skrivnostno prebivalko podzemnih voda traja že skoraj četrto tisočletje. Bolj kot katera koli druga žival je postala poleg naravoslovne tudi del slovenske kulturne zgodovine in je nedvomno eden od prepoznavnih slovenskih simbolov, saj njeno pojavnost lahko razberemo v različnih segmentih gospodarskega in kulturnega življenja. Njeno upodobitev najdemo na več poštnih znamkah in priložnostnem poštnem žigu Pošte Slovenije; v seriji nekdanje slovenske uradne denarne enote – slovenskega tolarja je bila upodobljena na kovancu za 10 stotinov itn. Človeška ribica še vedno navdihuje številne institucije, društva, podjetnike, kulturnike idr., ki svojo prepoznavnost izražajo z njeno podobo; stilizirane podobe človeške ribice najdemo tako na znaku Jamarske zveze Slovenije in več jamarskih društev, Prirodoslovnega društva Slovenije, Društva biologov Slovenije in celo na znaku Slovenske vesoljske agencije. Navdihuje spominkarsko ponudbo in prestižna unikatna poslovna in državniška darila ter je likovni izziv različnim avtorjem, npr. Damijan Kracina je leta 1997 zasnoval celo novo tipografijo, ki temelji na obliki telesa in udov človeške ribice. Nenavadna dvoživka pa nobenega kraja ni tako zaznamovala kot prav Postojne. Tu je njena pojavnost v različnih porah življenja tako navzoča, da se je Postojnčani niti ne zavedajo. Človeško ribico so že leta 1909 upodobili na grbu mesta Postojna in vseh drugih mestnih simbolih od občinske zastave, označb mestnih ulic, registrskih avtomobilskih tablicah pa vse do mestnih košev za smeti.

Poleg predstavitve žive človeške ribice so razstavo o veliki noči na Pivškem leta 1997 popestrili tudi živi zajci iz domače reje;²¹ odprtje občasne razstave o kraških ovčarjih²² pa so pospremili živi kraški ovčarji v spremstvu skrbnikov. Od leta 2015 je tako NMPo psom prijazen muzej, saj si ga lahko ogledajo skupaj s svojimi skrbniki v skladu s priporočili Skupnosti muzejev Slovenije.

V muzeju hranimo in predstavljamo živali, ki niso žive – nagačene ali preparirane, nadomestke živali iz različnih materialov, zoološke zbirke prepariranih hroščev, metuljev, kačjih pastirjev, njihove fotografije, ujete v trenutku njihovega življenja ali smrti, in digitalne vsebine. Na stalni razstavi si lahko ogledamo več dermoplastik ledenodobnih živali (polarna lisica, snežni jereb, moškatno govedo ...), nagačene živali (lobanja in rogovje samca današnjega losa), lovsko trofejo, prepariranega samca rjavega medveda, preparirano ščuko, preparirane polhe, kosti, lobanje in skelet odraslega jamskega medveda, ki je obenem maskota muzeja. Muzeološko snovno predstavnost živali smo nadgradili z elementi nesnovne dediščine.

17 Prvi slovenski poklicni speleolog – jamoslovec, ravnatelj Postojnske jame.

18 Polak, *Obnova in ureditev Speleobiološke postaje v Postojnski jami*, str. 24–26.

19 Polak, *Multimedijska predstavitev in vivarij jamskih živali*, stalna razstava, Postojnska jama.

20 Polak, Peršič, Čuk; *Človeška ribica med nami*.

21 Peršič, *Velika noč na Pivškem*.

22 Peršič, *Kraševci – sinovi burje*.

Z dermoplastiko ščuke, najpogostejše in največje med avtohtonimi ribami v Cerkniškem jezeru, na stalni razstavi predstavljamo ribiško kulturo jezerc²³ s pripomočki in napravami starih in novih načinov krivolova in ribolova (športni) ter reševanja rib ob presihanju Cerkniškega jezera. Prav ribolov oziroma krivolov je zaradi svojstvene narave Cerkniškega jezera deležen največ pozornosti med opisovalci jezera vse od Valvasorja²⁴ naprej; nekateri stari načini ribolova so se ohranili vse do danes in prispevajo k ohranjanju ribiške kulture med jezerskimi prebivalci v njihovem vsakdanjiku in ob praznikih.²⁵ Odnos prebivalcev ob Cerkniškem jezeru do narave, ribjega življa se izraža tudi na simbolni ravni, saj med drugim ščuka nastopa na Cerkniškem karnevalu.²⁶

Med štirimi slovenskimi avtohtonimi pasmami ovc se na stalni razstavi lahko spoznamo z istrsko pramenko, ki je potomka avtohtone kraške ali primorske ovce – istrijanke (ali tudi »ovce surove volne«) in je prilagojena dolgi hoji in paši med kamenjem na območju krasa in Istre. Na močno vez rejcev do ovc kaže tudi pestro poimenovanje glede na njihov videz po krajih reje (zelenke, more, pike, lise, čube, rožke, mulaste ipd.).²⁷ Bistveno je povezana z izročilom staroselcev, ki so ga pastirji drobnice na območju Krasa, Pivke, Brkinov in Čičarije (Istre) ohranjali s selitveno pašo (transhumanco), značilno na krasu že vsaj od gospodarstva Vlahov in pozneje Slovanov. Z vzponi in padci se je v posameznih primerih ohranila na Pivškem do sredine 20. stoletja; danes je ovčereja pomembna predvsem zaradi ohranjanja naravne in kulturne dediščine; v gospodarskem pogledu pa je istrska pramenka opredeljena kot mlečna sorta in spada med avtohtone živali, ki so pod posebnim varstvom države.²⁸ Zanimivo je, da se pri reji pramenk priporoča pašna reja v času vegetacije, sicer pa so pri načinu reje dovoljene tehnologije in načini reje, ki izpolnjujejo fiziološke, etološke in druge potrebe, upoštevajoč predpise o zaščiti živali.²⁹

Mesto na stalni razstavi ima tudi s selitveno pašo in istrskimi pramenkami tesno povezani avtohtoni in edini med slovenskimi psi leta 1968 mednarodno priznani pastirski pes, kraški ovčar – krašev³⁰; prvič priznan že leta 1939 z imenom ilirski ovčar³¹. Pripravili pa smo še občasno razstavo o tem kraškem psu, prastari obliki pastirskega psa, ki je po opustelih kraških gmajnah stoletja spremljal pastirje s tropi domačih ovc in skupaj z njimi ključeval trdoživosti kraškega okolja. V tisočletjih sobivanja človeka s psom so se oblikovale različne vloge psa glede na človekove potrebe.³² S prenehanjem selitvene paše na krasu je tudi njegova vloga pastirskega psa zamrla, vendar se danes zanimanje za kraševca spet vrača. Tako je Društvo ljubiteljev in vzrediteljev kraških ovčarjev Slovenije (ust. 1991) leta 2006 začelo načrtno uvajati prvotne vloge kraškega ovčarja – varuha črede; od ustanovitve leta 2012 se z vzrejo kraševcev ukvarja še Klub kraških ovčarjev Slovenije pri Kinološki zvezi Slovenije (na-

23 Prebivalci naselij ob Cerkniškem jezeru.

24 Janez Vajkard Valvasor (1641–1691), polihistor, avtor znamenite knjige *Slava vojvodine kranjske* (1689).

25 Peršič, *Jezero in jezerci*.

26 Peršič, *Fenomen in tradicija Cerkniškega karnevala*.

27 Muzej krasa/ Karst Museum, vodnik po stalni razstavi.

28 Zakon o živinoreji.

29 Etični kodeks in odnos do živali.

30 Od leta 2001 ga uradno imenujemo krašev, čeprav je pri FCI - Federation Cynologique Internationale priznan z imenom kraški ovčar.

31 Mednarodna kinološka zveza-FCI.

32 Zakon o zaščiti živali.

prej KZS). Danes kraševci ni le pastirjev družabnik, temveč varuh doma. Še vedno velja za dobrega pastirskega psa in zanesljivega varuha s sposobnostjo skupinskega dela, čeprav se že vsaj pol stoletja prilagaja novim vlogam v službi človeka. Najpogosteje so zvesti spremljevalci človeka in prijazni člani družine, še posebej so pozorni do otrok. V okviru KZS deluje od leta 1998 Komisija otrok in pes, ki z javnimi prireditvami za otroke širi prijateljstvo otrok do psov in nadgrajuje kinološko kulturo. Nastopajo tudi v vlogi službenih in terapevtskih psov, nekaj jih je odličnih pri izvajanju tako imenovanih trikov (agility). Prav vztrajen in ljubeč človekov odnos je kraševca ohranil, čeprav nas je v dolgem druženju skoraj zapustil.³³

V gozdni diorami stalne razstave nas pozdravi kralj notranjskih gozdov – preparirani rjavi medved, katerega usodo kroji današnja razdvojena javnost.³⁴ Do izumrtja medveda je skoraj prišlo po dodelitvi lovske pravice kmetom leta 1849, zato se je princ Georg Schönburg –Waldenburg v drugi polovici 19. stoletja odločil, da na snežniškem posestvu zavaruje to že skoraj izumrlo največje evropsko zver. Kljub temu se njihovo število v snežniških gozdovih ni povečalo, tudi zaradi medvedu nenaklonjene avstrijske zakonodaje. Medved je postal uradno zaščiten šele z bansko uredbo leta 1935 in je danes na Rdečem seznamu ogroženih živalskih vrst opredeljen kot prizadeta vrsta.³⁵ Zaradi medvedu ter mali in veliki divjadi v zgodovini nenaklonjenih lovskih redov in patentov, odstrela škodljivcev, divjega lova, krčenja gozdnih površin idr. je prišlo v drugi polovici 19. stoletja do velikega zmanjšanja števila divjadi, ogroženosti nekaterih živali in celo izumrtja avtohtone jelenjadi v notranjskih gozdovih. V šestdesetih letih 19. stoletja je bil namreč ustreljen zadnji jelen v postojnski okolici in leta 1875 tudi na Snežniku.³⁶ Veleposestnika Schönburg-Waldenburg in Windischgrätz sta si prizadevala znova naseliti jelenjad v notranjske gozdove, zato sta postavila obore z jeleni – zadnjo oboro Zverinjak leta 1899 v Leskovi dolini. Poleg skrb zbujujočega stanja divjadi v snežniških in javorniških gozdovih so njune odločitve zagotovo pogojevale vsakokratne spremembe v družbeni stvarnosti 19. stoletja z etično naravnostjo do živali.

Osrednja žival med etnološkimi predstavami je vsekakor gozdni ali navadni sivi polh (glis glis), tudi slovenski polh, ki je zlasti pogost na zakraseli matični kamnini in je živi fosil med glodavci, saj živahno skače, pleza in koplje po zemlji že 50 milijonov let. V Sloveniji ni zaščiten in domuje poleg še treh zaščitenih domorodnih vrst polhov: drevesnega polha in podleska (lešnikarja) ter redko vrtnega polha.³⁷ Ta spretna, radovedna, inteligentna, pa tudi plaha in hrupna nočna živalca se čez dan zadržuje v drevesnih duplih, skalnih razpokah in podzemnih luknjah – polšinah, kjer tudi v skupinah prespi zimo. Prav slovenski polh je po opisu G. A. Scopolija³⁸ omogočil znanstveno identifikacijo živalske vrste; C. Linné³⁹ ga je določil v znameniti zbirki *Sistem narave* (1766). Navadni polh je tako tudi edina vrsta sesalca, katere znanstveno poimenovanje temelji na primerku z ozemlja današnje Slovenije.⁴⁰

33 Peršič, Kraševci – sinovi burje.

34 Jonozovič: Strokovno izhodišče za vzpostavljanje omrežja Natura 2000.

35 Pravilnik o uvrstitvi ogroženih rastlinskih in živalskih vrst v rdeči seznam.

36 Peršič, Medved in polh, kralj in škrat naših gozdov.

37 Ogrožene in zavarovane vrste rastlin in živali. Priloga 1: Seznam živalskih vrst, katerih živali so zavarovane.

38 G. A. Scopoli (1723–1788), naravoslovec in zdravnik.

39 C. Linné (1707–1778), švedski botanik, zdravnik in zoolog.

40 Kryštufek, Navadni polh – značilnosti in življenje.

V dislocirani enoti muzeja v pristavi gradu Snežnik celotno polharsko zbirko predstavljamo na stalni razstavi.⁴¹ Zbirka je posebnost med slovenskimi muzeji in edinstvena v svetovnem merilu, saj imamo na Slovenskem vsaj dvatisočletno tradicijo poljšega lova, prvič omenjenega v 13. stoletju. Zanimivo je, da se značilne oblike in načini lova na polhe, lovne naprave, vsestranska uporabnost polha (meso, mast, koža), delno noša, šege idr. vse do danes niso bistveno spremenili, kljub lovnim pravicam polharjev, ki se v zgodovini prilagajajo ljudskemu in lovnemu pravu. O tem, kako pomemben je bil poljši lov v fevdalni dobi, dokazujejo posebna sodišča, imenovana *polšja pravda*, kjer so se reševali spori med podložniki v zvezi z lovom na polhe. Da bi v gozdu nastavljene pasti zaščitili pred krajo, so kot dokaz lastništva še na začetku 20. stoletja polšje pasti označevali z vrezanimi oblikovno izvirnimi hišnimi znamenji. Zatem so na pasti vrezovali večinoma svoje monograme in hišne številke, ki so skupaj z drugimi lastniškimi oznakami v zadnjih sto letih postopno nadomestili hišna znamenja.⁴² Vsaj do druge polovice 20. stoletja je imel poljši lov zlasti na območju Notranjskega in Dolenjskega gospodarski pomen, saj je bil pomemben vir hrane, obleke in ljudske medicine ter tržni proizvod. Po tem pa je pridobival družabni in turistični pomen; danes tako pomeni predvsem družabni dogodek, ki ohranja polharsko tradicijo in istovetenje Slovencev.⁴³ Pomembna sestavina polharstva na simbolni ravni je vsekakor polhovka, ki je ob koncu 18. stoletja postala del kmečke moške zimske noše. V oblačilnem videzu se je polhovka splošno uveljavila po prvi svetovni vojni; med obema vojnama je polhovka poudarjala slovenstvo in je bila zato na nemškem okupiranem ozemlju ponekod prepovedana.⁴⁴ Slovensko polhovko so v drugi polovici 20. stoletja začeli ceniti slovenski izseljenci in tuji turisti; slikar Maksim Gaspari je celo določil polhovko za pokrivalo slovenskega dedka Mraza. V oblačilni kulturi se danes uveljavlja zlasti v folklori in pri protokolarnih vsebinah. Vsaj polovica Slovencev meni, da je avtohtona polhovka tudi danes prepoznavni znak slovenstva, saj predstavlja Slovenijo kot deželo polharske tradicije.⁴⁵

Prav tako nastopa polh kot nesnovna dediščina, npr. v bajeslovju, ljudskem izročilu in ljudskem slovstvu ter praznoverju, gledališču, v literaturi ... in ne nazadnje na Cerknjskem karnevalu s predstavo *Hudič, ki žene polhe*.⁴⁶ Vražo, da hudič polhe pase, prvič omenja v pisni obliki Valvasor, med kmečkim prebivalstvom pa so bile vsaj v 17., 18. in 19. stoletju precej razširjene bajke, v katerih se kot hudič pojavlja poljši pastir, ki polhe s truščem, tleskanjem in žvižganjem goni po gozdu. Obenem se pojavlja hudič v vlogi nekakšnega dobrotnika polhov, saj jih vodi stran od hudobnih lovcev.⁴⁷ Zanimivo je, da se je bajka trdoživo ohranila še v drugo polovico 20. stoletja in je tudi danes del kolektivnega spomina polharjev kot tudi drugih Slovencev. Lahko bi rekli, da ni Slovenca, ki ne bi vedel za Valvasorja oz. hudiča, ki goni, vodi polhe; pa tudi Jurčičevo pripovedko *Jesenska noč med slovenskimi polharji* pozna večina. Sobivanje polha s človekom bi označili kot protislovno: po eni strani ga obravnavamo kot škodljivca, nam vzbuja neprijetna občutja, nas moti njegov hrup v bivalnem okolju; na drugi strani pa

41 Peršič, Polharska zbirka Notranjskega muzeja pri gradu Snežnik.

42 Peršič, Človek in polh.

43 Peršič, Človek in polh, v: Polharska dediščina Loške doline.

44 Baš, Poljši lov na Slovenskem.

45 Prav tam.

46 Peršič, Fenomen in tradicija Cerknjskega karnevala.

47 Peršič, Dormouse hunting as a part of Slovene national identity.

imamo do njega pozitiven odnos, se nam zdi inteligenten, radoveden, zanimiv, ljubek ipd.; kar polovice polharjev kot ne-polharjev se smili, ker naj bi se bal človeka – plenilca.⁴⁸

Polharji opisujejo polha kot nočno, hitro živalco, kot zelo spretnega in radovednega plezalca, včasih plahega, večinoma pa prijetnega in celo lepega; v odnosu polharja in polha pa prevladuje podegovana polharska strast,⁴⁹ ki je med nasprotniki lova sporna, saj menijo, da je v sodobnem načinu življenja sproščanje z lovom nepotrebno in ekološko sporno. Nasprotno pa polharji utemljujejo koristnost poljšjega lova za vzdrževanje naravnega ravnovesja, ohranjanje tradicije in družabnosti ter obliko športa, za romantično nočno doživetje, narodno eksotiko ...⁵⁰

Najodmevnejše polharsko druženje oz. polharski praznik je vsekakor Polharska noč pri gradu Snežnik, zasnovana kot zabavno-veselična prireditev z obveznim tekmovalnim programom za največjega in najtežjega polha. Večina polharjev meni, da jim ni uspelo ohraniti prvotnega namena predstavitve polharske tradicije javnosti in da v minulih desetletjih na polharskih srečanjih ni bilo veliko družabnosti, zato se je prireditev spremenila v neprimerno množično in navidezno turistično ponudbo z veseljačenjem ob polšjem golažu in dobri kapljici. Prav zato so se med posameznimi polharji izoblikovale težnje po oživitvi in predstavitvi tradicionalne polharske kulture manjšim skupinam obiskovalcev.⁵¹ Večina, tako polharjev kot ne-polharjev meni, da je polharstvo primerno kot muzejska predstavitev z izobraževanjem in spoznavanjem naravne in kulturne dediščine s prikazom tradicionalnega načina življenja skupine ljudi – polharjev, ne pa kot izvajanje poljšjega lova.⁵² »S tradicionalnim polšjim lovom naj se ukvarjajo le polharji in povabljeni polharjev – naj gre tradicija le od ust do ust. Navsezadnje bi polšji lov izgubil svojo izvornost, če bi se z njim lahko ukvarjali vsi, še posebej v obliki turističnega paketa.«⁵³

Zlasti z vstopom v EU in ekološkimi gibanji se je polharstvo znova zakonsko opredelilo. Polšji lov je določen z lovopustom in dovoljen z dovolilnicami, največ znotraj polharskih društev.⁵⁴ Poleg ohranjanja tradicionalnih vrednot polharstva, izobraževanja polharjev, ozaveščanja javnosti, si prizadevajo za čim učinkovitejšo in trajnejšo ohranitev in varstvo polhovega življenjskega prostora ter polha kot vrste, tudi s sodelovanjem v monitoringu polhov. Še posebej niso dobrodošla množična turistična polhanja ter druge prireditve in druženja, povezana s polhanjem, ki bi vznemirili prostoživeče živali in razvrednotili tradicionalni način lova na polhe. V ta namen so leta 2006 na sestanku polharskih društev Slovenije in članov Koordinacijskega odbora PDS sprejeli Polharski etični kodeks, ki je obvezujoč za vse člane polharskih društev.⁵⁵ Polharjem določa pravila za izvajanje tradicionalnega načina lova polhov ter do narave, polhov in poljšjega lova prijazno in spoštljivo vedenje, temelječe na Zakonu o divjadi in lovstvu, Zakonu o varstvu narave idr.

48 Peršič, Človek in polh.

49 Kuhar, Odmirajoči stari svet vas.

50 Peršič, Človek in polh.

51 Peršič, Človek in polh, v: Polharska dediščina Loške doline.

52 Peršič, Človek in polh.

53 Prav tam, str. 96.

54 Zakon o divjadi in lovstvu.

55 Polharski etični kodeks, str. 246–247.

Muzejske predstavitve v naravi še živečih živali so mogoče le kot pozitivno, strokovno neoporečno in objektivno sporočilo v komunikaciji z naravoslovnimi vsebinami in z namenom predstavljanja živih živali ter poslanstvom ustanove,⁵⁶ temelječem na profesionalni etiki.

Interakcija med obiskovalci in živalskimi eksponati ter z njimi povezanimi razstavnimi predmeti omogoča spoznavanje vsebin tudi na čustveni ravni. »Pomembna vloga muzejske prezentacije in interpretacije je namreč prav ustvarjanje odnosa, čustvovanja do obravnavanih naravoslovnih tem.«⁵⁷ Vsekakor so sodobne in klasične predstavitve živali stalnica naravoslovnih muzejev, v zadnjih desetletjih pa se jim v splošnih muzejih pridružujejo tudi etnološke/antropološke.

Povzetek

Sobivanje človeka in živali predstavljamo v Notranjskem muzeju Postojna skozi muzejske zgodbe na naravoslovnih in etnoloških razstavah tako s snovnega kot nesnovnega vidika naravne kulturne dediščine. Območje delovanja muzeja je tisto, ki narekuje raziskovanje na krasu, kjer živijo avtohtone, posebne, skrivnostne živali na površju in v podzemnem svetu. Odnos do živali prenesemo kustosi in obiskovalci iz domačih okolij, kjer smo se prvič srečali z njimi, jih spoznavali, učili o in od njih, sprva udomačenih, nato divjih, eksotičnih v živalskem vrtu in mogoče muzejskih živali, ki večinoma niso žive in včasih tudi čustvujemo z njimi, a si jih vendar ogledujemo kot razstavne predmete v kontekstu z vsebino, kjer nastopajo. Vsekakor je to le segment sobivanja živali in človeka, ki se je v tisočletjih spreminjal od podrejenosti človeka živalim do antropocentrizma, temelječega na verskih dogmah. Vsaj dva tisoč let je minilo, da smo v slovenski zakonodaji vsaj simbolno utemeljili, da živali niso stvari, temveč bitja z zavestjo, voljo in čustvi. Pravicam in varstvu živali so se pod vplivom razsvetljenstva najbolj približali v 19. stol., ko so ustvarili osnove današnji pravni in družbeni vlogi živali, temelječi na etiki in etičnih kodeksih, ki določajo vsakokratno delovanje, tudi v muzejih. Zdi se, da nikoli ni bil človekov odnos do živali tako nasprotujoč kot danes: po eni strani poudarjamo podobnost z njimi na načelih »naravnega prava«, smo humano, etično, ekološko in celo ekocentrično naravnani; na drugi strani pa je sodobni človek ubijanje in trpinčenje živali pri reji in trgovini z živalmi, v poskusih, mučenju hišnih ljubljencev, razvil do popolnosti. Spoštovanje in svetost vseh oblik življenja sta vključena v deklaracije Sveta Evrope, ki so podprte tudi v Sloveniji. V razvoju odnosa do človeka so prav tako živali razvile emocionalen odnos in postale privržene in celo popolnoma odvisne od njega. V prizadevanju, da bi pravice živali približali človeškim in vzpostavili ravnovesje v odnosu žival-človek, nas lahko v prihodnosti radikalno ekološki aktivistični koncept povrne tisočletja nazaj. Zagotovo je to tema bodočih raziskav, morda zanimiva tudi mladim raziskovalcem.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Tome, Kačon Čone in njegovo življenjsko poslanstvo.

Summary

In the Notranjska Museum Postojna, the coexistence of humans and animals is presented through natural history and ethnological exhibitions, which explore both the tangible and intangible aspects of the natural cultural heritage. The scope of the museum's activities dictates the exploration of themes in The Classical Karst, where indigenous, unique and mysterious animals inhabit both the surface and underground world. As curators and visitors, we transfer our relationships with animals from our home environments, where we first meet, get to know and learn about them, to the animals that belong to wildlife and even to those more exotic ones at the zoo. This may also include museum exhibits that are mostly not alive. We may empathise with them, but we still perceive them as exhibits in the contexts in which they appear. This perspective represents only one segment of the coexistence of animals and humans, which has evolved over millennia from the subordination of humans to animals to an anthropocentrism shaped by religious dogma. It has taken at least two thousand years for Slovenian legislation to establish, if only symbolically, that animals are not mere objects but beings with consciousness, will and emotions. It was in the 19th century, under the influence of the Enlightenment, that the rights and protection of animals came to the fore, laying the foundations for today's legal and social role of animals, based on ethics and codes that govern all actions, including those in museums. It seems that humanity's attitude towards animals has never been so contradictory as it is today: on the one hand, we emphasise our similarities with animals based on principles of 'natural law', positioning ourselves as humane, ethical, ecological and even ecocentric; on the other hand, modern society has perfected the killing and mistreatment of animals in breeding, trading in animals, experiments and the torture of pets. Respect for and the sanctity of all forms of life are enshrined in the declarations of the Council of Europe, which are also supported in Slovenia. In their relationship with humans, animals have also developed emotional bonds and have become attached to and even completely dependent on us. Looking to the future, the concept of radical ecological activism could take us back thousands of years in an effort to bring animal rights in line with human rights and create a balance in the relationship between animals and humans. This is undoubtedly a topic for future research, perhaps of interest to young researchers.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri

1. Brankovič, Jana: Podobnosti in razlike v zgradbi udomačenih živali in človeka. *Človek, žival: poglavja o njunih soočenjih*. (ur. Mateja Gaber, Sašo Jerše). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023. Dostopno na: <https://doi.org/10.4312/9789612971601>, 29. 9. 2024.
2. Drobница – osrednji spletni portal za ovce in koze. Dostopno na: <https://www.drobница.si/>, 29. 9. 2024.
3. Etični kodeks in odnos do živali. Dostopno na: https://www.drobница.si/wp-content/uploads/2017/05/Rejski_program_za_IP_2011-dopolnitev_2, 29. 9. 2024.
4. ICOMov kodeks muzejske etike. Dostopno na: https://icom-slovenia.si/wp-content/uploads/2023/11/eticni_kodeks.pdf, 29. 9. 2024.

5. ICOMov kodeks etike za naravoslovne muzeje. Dostopno na: https://icom-slovenia.si/wp-content/uploads/2023/11/kodeks_za_tisk.pdf, 29. 9. 2024.
6. Jonozovič, Marko: Strokovno izhodišče za vzpostavljanje omrežja Natura 2000. Medved (*Ursus Arctos L.*). Ljubljana, 2003. Dostopno na: https://natura2000.gov.si/fileadmin/user_upload/Dokumenti/Strokovne_podlage/medved.pdf, 29. 9. 2024.
7. Novak, Boris A.: Lipicanci gredo na oder zgodovine. Komentar k tragikomediji Lipicanci gredo v Strasbourg. *Človek, žival: poglavja o njihovih soočenjih*. (ur. Mateja Gaber, Sašo Jerše). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023. Dostopno na: <https://doi.org/10.4312/9789612971601>, 29. 9. 2024.
8. Ogrožene in zavarovane vrste rastlin in živali. Dostopno na: <https://www.gov.si teme/ogrozene-in-zavarovane-vrste-rastlin-in-zivali/>, 29. 9. 2024.
9. Priloga 1: Seznam živalskih vrst, katerih živali so zavarovane(1). Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=URED2386>, 29. 9. 2024.
10. Peternel, Marija Mojca: Odnos tiska do živali v 19. in v začetku 20. stoletja. *Človek, žival: poglavja o njihovih soočenjih*. (ur. Mateja Gaber, Sašo Jerše). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023. Dostopno na: <https://doi.org/10.4312/9789612971601>, 29. 9. 2024.
11. Pravilnik o uvrstitvi ogroženih rastlinskih in živalskih vrst v rdeči seznam. Dostopno na: www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODRE1883, 29. 9. 2024.
12. Prezelj, Tim: Razvoj in struktura odnosa med človekom in drugimi živalmi. *Človek, žival: poglavja o njihovih soočenjih*. (ur. Mateja Gaber, Sašo Jerše). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023. Dostopno na: <https://doi.org/10.4312/9789612971601>, 29. 9. 2024.
13. Standardi Svetovne zveze živalskih vrtov in akvarijev/ (World Association of Zoos and Aquariums (WAZA)). Dostopno na: <http://www.waza.org/en/site/home>), 29. 9. 2024.
14. Zakon o varstvu kulturne dediščine. Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO4144>, 29. 9. 2024.
15. Zakon o ZOO in akvarijih. (World Association of Zoos and Aquariums (WAZA)). Dostopno na: <http://www.waza.org/en/site/home>), 29. 9. 2024.
16. Zakon o divjadi in lovstvu. Dostopno na: <https://zakonodaja.com/zakon/zdlov-1/43a-clen-polhanje-in-sokolarjenje>, 29. 9. 2024.
17. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o divjadi in lovstvu (zdlov-1a). Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO3780>, 29. 9. 2024.
18. Zakon o zaščiti živali. Dostopno na: <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fn1info.si%2Ftag%2Fzakon-o-zasciti-zivali>, 29. 9. 2024.
19. Zakon o živinoreji (ZŽiv). Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO1548>, 29. 9. 2024.
20. Zakon o zaščiti živali. Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO1353>, 29. 9. 2024.

Literatura

1. Baš, Angelos: Poljši lov na Slovenskem. *Traditiones 10–12 (1981–83)*, str. 35–57. Ljubljana.
2. *Človek, žival: poglavja o njihovih soočenjih*. (ur. Mateja Gaber, Sašo Jerše). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023.
3. Kozorog, Metka: Razvoj varstva pravic živali (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005. str. 24.
4. Kryštufek, Boris: Navadni polh – značilnosti in življenje. *Polh in človek* (ur. B. Kryštufek, B. Flajšman). Ljubljana: Ekološki forum LDS: Liberalna akademija, 2007, str. 43–91.
5. Kuhar, Boris: Odmirajoči stari svet vasi. Ljubljana: Prešernova založba, 1972.
6. Muzej krasa/ Karst Museum. Vodnik stalne razstave/ Guide to the permanent exhibition (ur/ed. A. Čuk, M. Peršič). Postojna, Zavod Znanje, javni zavod/ public Institute, OE/ OU Notranjski muzej/ Notranjska Museum, 2015, 160 str./ pg. (skupaj z A. Bavdek, A. Mihevc, S. Polak).
7. Peršič, Magda: Velika noč na Pivškem, Postojna: Notranjski muzej, 1997.
8. Peršič, Magda: Dormouse hunting as a part of Slovene national identity. *Natura Croatica, Vol. 7(3)*, Zagreb, str. 199–211.
9. Peršič, Magda: Jezero in jezerci – posebnosti skozi način življenja jezercev. *Jezero, ki izginja*. Ljubljana: Društvo ekologov Slovenije, 2002.
10. Peršič, Magda: Človek in polh. *Polh in človek* (ur. B. Kryštufek, B. Flajšman). Ljubljana: Ekološki forum LDS: Liberalna akademija, 2007, str. 93–155.

11. Peršič, Magda: Človeška ribica med nami/ The Proteus among us. Postojna: Notranjski muzej/ Notranjska Museum, 2010. 12 str. (skupaj s S. Polak, A. Čuk).
12. Peršič, Magda: Medved in polh, kralj in škrat naših gozdov. »Ena zverijačina katero love ti jagri ...«*. *Muzej krasa/ Karst Museum. Vodnik stalne razstave/ Guide to the permanent exhibition (ur/ed. A. Čuk, M. Peršič)*. Postojna, Zavod Znanje, javni zavod/ public Institute, OE/ OU Notranjski muzej/ Notranjska Museum, 2015, 160 str./ pg. (skupaj z A. Bavdek, A. Mihevc, S. Polak).
13. Peršič, Magda: Kraševci – sinovi burje/ Karst shepherd dogs – Sons of the bora wind. Postojna: Notranjski muzej Postojna/ Notranjska Museum Postojna, 2015, 16 str.
14. Peršič, Magda: Toku, toku, tokulelelele. Fenomen in tradicija cerkniškega karnevala/ The phenomenon and tradition of the Cerknica carnival. Postojna: Notranjski muzej Postojna/ Notranjska Museum Postojna, 2020, 36 str.
15. Peršič, Magda: Človek in polh. *Polharska dediščina Loške doline*. Lož: Javni zavod za kulturo, turizem in medgeneracijsko sodelovanje Snežnik, september 2022, str. 11–107.
16. Peršič, Magda: Polharska zbirka Notranjskega muzeja pri gradu Snežnik, v *Polharska dediščina Loške doline*. Lož: Javni zavod za kulturo, turizem in medgeneracijsko sodelovanje Snežnik, september 2022, str. 139–142.
17. Pokorny, Boštjan: Program in aktivnosti Komisije za upravljanje z divjadjo v obdobju 2012–2016. *Lovec, Letnik XCV., št. 10*.
18. Polak, Slavko: Slovenski muzeji v koraku s časom, V. *slovenski muzejski sejem*. Ljubljana, Narodna galerija, str. 24, 26. 10. 2002.
19. Polak, Slavko: Multimedijska predstavitev in vivarij jamskih živali. Stalna razstava, Postojnska jama, Dvorana Proteus in Rov novih podpisov, 10. 4. 2003.
20. Polharski etični kodeks. *Polh in človek (ur. B. Kryštufek, B. Flajšman)*. Ljubljana: Ekološki forum LDS: Liberalna akademija, 2007, str. 246–247.
21. Tome, Staša: Kačon Čone in njegovo življenjsko poslanstvo. *Muzeoforum: Etika v muzejih, ravnanje z ostanki živih organizmov*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, Muzej slovenske policije, 2014.
22. Zakon o zaščiti živali (ZZŽiv). Uradni list RS, št. 38/13 – uradno prečiščeno besedilo, 21/18.

Daša LIČEN

dr. etnologije in kulturne antropologije,
znanstvena sodelavka, Znanstvenoraziskovalni center SAZU

E: dasa.licen@zrc-sazu.si T: 01 470 62 84

VZNIK GIBANJA ZA ZAŠČITO ŽIVALI NA SLOVENSKEM¹

Izvleček: V 19. stoletju v vsakdan plemiških in meščanskih elit vstopa ideja, da si živali zaslužijo kar-seda lepo življenje. Največjo vlogo pri zagovarjanju novega nazora imajo društva, ki se skozi stoletje ustanovljajo po vsej Evropi. Njihovo članstvo se je zavzemalo za dobrobiti živali, stroge normativne okvire, pedagoške pristope, ki bi k sočutju do živali spodbudili tudi otroke, in izboljšanje pogojev delovnih živali. Gorica dobi kot prva v celotni habsburški monarhiji svoje društvo za zaščito živali že leta 1845, kmalu Dunaj (1846), Trst (1852) in kasneje Ljubljana (1899). Za društva je značilna plemiška in meščanska struktura članstva, ki vpliva na njihov odnos do delavstva in kmečkega prebivalstva, in nadpovprečno število žensk, ki so v tovrstnih društvih občasno zavzemale tudi vplivne vloge.

Ključne besede: habsburška monarhija, društva, zaščita živali, meščanstvo

Da bi izboljšali kakovost svojega življenja, se številni obrnemo na zavetišča za živali. Želimo si posvojiti psa, mačko ali katero drugo živali. Ob tem ne pričakujemo, da se bo o nas odločalo kot primernih posvojiteljih, niti da se bomo soočali z intimnimi vprašanji, pregledom ustreznosti našega stanovanja, podpisi raznih dokumentov in ne nazadnje z možnostjo, da smo zavrjnjeni. V očeh sodobnih zaščitnic in zaščitnikov pravic živali smo namreč številni na koncu ocenjeni kot ne dovolj dobri. Da je dobrobit naših živalskih prijateljev danes visoko vrednotena, dodatno potrjujejo tudi mačji hoteli, aplikacije za pasje zmenke, vitamini za kanarčke, pasje pekarnice in še bi lahko naštevali. Čeprav se zdi, da gre za povsem nov pojav, smo v resnici v zadnjih desetletjih priče razmahu starejših kulturnih vzorcev. Močna ljubezen do živali se je namreč rodila že v 19. stoletju, ko so nekatere lastnice in lastniki začeli s svojimi hišnimi ljubljenci ravnati kot z družinskimi člani. Na naslednjih straneh bom razgrnila vznik gibanja za pravice živali v Primorju in na Kranjskem, obenem pa orisala stanje zagovornic in zagovornikov pravic živali v celotni habsburški monarhiji in podčrtala pomembno vlogo meščanstva v njem.

¹ Prispevek je nastal v okviru postdoktorskega raziskovalnega projekta št. Z6-4613, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Začetki gibanja

Sočutje do živali je na evropski celini že stoletja prepleteno s krščansko tradicijo, v okviru katere je skrb za živali definirana kot človekovo dolžnost. »Živinca je božja stvar, je božji dar. Kdor jo brez potrebe pokončuje, gerdo ž njo ravna in jo terpinči ali muči, je sovražnik božjiga dela,« je na primer v enem izmed najzgodnejših besedil o zaščiti živali v slovenščini zapisal župnik Mihael Stojan (1804–1863).² Že ob koncu 18. stoletja pa se pojavijo tudi ideje o moralnem in fizičnem preporodu, ki ga ponujajo narava in v njej nepogrešljive živali. Evropska aristokracija je tedaj začela romantizirati ruralno življenje, občudovati ptice pevke in pse z rodovniki.³

Nastanek gibanja za zaščito živali je bil povezan tudi s splošnim naraščanjem naklonjenosti do živali.⁴ Friedrich Nietzsche (1844–1900) naj bi na primer, potem ko je bil v Torinu priča bičanju konja, doživel hud duševni zlom. Nežnost do živali so spodbujale tudi zgodbe, v katerih so glavne vloge imele čuteče, govoreče in pristrčne veverice, srne ali kaj drugega. Pomislimo na zgodbe o Petru Zajcu izpod peresa angleške naravoslovke, ljubiteljice živali in pisateljice Beatrix Potter (1866–1943).⁵

Številnim so zdaj bile živali tako pri srcu, da so sami z njimi delili svoje hiše, stanovanja in vrtove. Mislim seveda na hišne ljubljence, ki v 19. stoletju niso bili nič novega, a postanejo številni, še zlasti v domovih meščanstva in plemstva,⁶ in za članice in člane družin pomembni.⁷ Isabel Burton (1831–1896), zavzeta članica tržaškega društva za zaščito živali, je imela psičko Nip. Nip je imela rojstni datum, zibko z vzglavnikom, rjuhama in zavesico ter plašček iz tjulnjeve kože, ki naj bi jezil zavistne kmete iz okolice Opčin. Nip je lastnico spremljala na številnih potovanjih v Anglijo in Indijo, ko je zbolela, je dobila protibolečinska sredstva in zdravniško oskrbo, po smrti pa nagrobni kamen.⁸ Smrt hišnega ljubljence je pretresla tudi trgovca, pisatelja in alpinista Juliusa Kugyja (1858–1944). Ob smrti Muce, ki je »kakor resnična kraljica v žametnem, snežno belem, zmagovitem večastju nežno in milo, plemenito in odlično postavljala tačko pred tačko«, je spesnil *Mačjo tožbo*.⁹

V 19. stoletju zavzemanje za prijaznejše ravnanje z živalmi ni več izraz nežnosti nekaterih dam ali pa bizarna ideja nekonformističnih intelektualcev, zdaj nastopi tudi kot politična agenda, ki jo postopoma sprejema vse večji del plemstva in meščanskih elit.¹⁰ V 19. stoletju lahko torej govorimo o skrbi za živali, kakor jo razumemo danes. Pri tem so poglavito vlogo imela društva, ki so na podlagi pravice o svobodnem združevanju in sočasnem odpiranju javnega prostora združevala vse več pripadnikov rastočega sloja meščanstva.

2 Stojan, *Milosserčnost do živali*, Predgovor.

3 Krueger, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, str. 146.

4 Guazzaloca, *Primo: non maltrattare*, str. 2, str. 5.

5 O upodobitvah živali v literaturi in drugih vrstah umetnosti v tem obdobju je izčrpnje pisala Magnum, *Narrative Dominion or The Animals Write Back*.

6 Kete, *Introduction*, str. 16.

7 Kean, *The Moment of Greyfriars Bobby*, str. 25.

8 Burton, *The Life of Captain Sir Richard Burton*, str. 118.

9 Družina Juliusa Kugyja je sicer poleg mačke skrbela tudi za psa Tonija, opičjaka Benjamina, grlico, svizce, med katerimi je Julusu bil najljubši Mottel, njegov »vir tolažbe v črnih časih« (več v Kugy, *Delo, glasba, gore*, str. 96, str. 198).

10 Kete, *Animals and Ideology*, str. 25. Guazzaloca, *Primo: non maltrattare*, str. 1.

Društva za zaščito živali

Kritiki surovega ravnanja z živalmi so se prvič združili v društvo za zaščito živali leta 1824. V Angliji so pod pokroviteljstvom kraljice Viktorije ustanovili Kraljevo društvo za zaščito živali (*Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*). Nedolgo zatem je nastalo pariško Društvo za zaščito živali (*Société protectrice des animaux*), do sredine stoletja pa so začela delovati še društva za zaščito živali v Švici, Nemčiji in v Habsburški monarhiji.¹¹ Gibanje za zaščito živali je zelo zgodaj doseglo tudi slovensko govoreče bralce. Goriški učitelj in stolni kanonik Valentin Stanič oziroma Stanig (1774–1847) je bil navdušen nad naravo in eden prvih gorečih podpornikov zaščite živali. Že leta 1845 je o tem pripravil knjižico, ki jo je priložil glasilu Goriške kmečke družbe. Istega leta je ustanovil tudi Družbo zoper mučenje živalij, ki jo je sestavljalo več sto uglednih članov.¹² Društvo je zaradi njegove smrti obstajalo le nekaj let, a je bilo prvo tovrstno društvo v avstrijskem cesarstvu. Stanič je tesno sodeloval z glavnima protagonistoma gibanja za zaščito živali na Kranjskem – Janezom Bleiweisom in župnikom Mihaelom Stojanom. Stanič in Bleiweis sta Stojana spodbudila k pisanju knjige *Miloserčnost do živali* (1846),¹³ ki je prvič izšla kot priloga Bleiweisovih *Novic*.¹⁴

Eno leto za goriškim društvom, leta 1846, je bilo ustanovljeno Dunajsko društvo proti mučenju živali (*Verein gegen Mißhandlung der Tiere*), ki je v naslednjih desetletjih delovalo kot osrednje, a neformalno vozlišče podružnic in neodvisnih društev po celotnem cesarstvu. Do petdesetih let 19. stoletja je mreža društev segala od Linza do Humpoletza v čeških deželah in transilvanskega Kronstadta. O gibanju za pravice živali v habsburški monarhiji ni znanega prav veliko, a ni dvoma o tem, da so se podporniki in podpornice zavzemali za zaščito in dobrobiti živali, lobirali za zakone o zaščiti živali, učili otroke sočutja do živali ter si prizadevali izboljšati pogoje delovnih živali. Poleg tega so se člani različnih društev med seboj poznali, srečevali so se namreč na kongresih, si dopisovali in si izmenjevali revije in poročila. Revija dunajskega društva (*Tierfreund: Zeitschrift des Wiener Tierschutzvereins*) je bila leta 1856 natisnjena v kar 3.000 izvodih. Čeprav je večinoma poročala o dogodkih na Dunaju in njegovi bližnji okolici, je redno poročala tudi o drugih cesarskih, evropskih in občasno celo ameriških društvih za zaščito živali.

Nedolgo za goriškim in dunajskim se je leta 1852 podobno društvo rodilo tudi v Trstu. Sprva je delovalo kot podružnica dunajskega društva in nosilo ime Tržaško društvo proti mučenju živali (*Società Triestina contro il maltrattamento degli animali*), kasneje pa *Società Zoofila*. Postane prvo italijansko društvo za zaščito živali. Iz njihovega pravilnika lahko razberemo, da je bil osnovni namen delovanja društva »zmanjšati nepotrebno in nerazumno trpinčenje živali«.¹⁵ K temu je spadalo tudi prizadevanje za izboljšanje okoliščin, v katerih so živele živali, in aktivno nagovarjanje, da bi veljalo

11 Peterlin-Neumair, Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi, str. 18.

12 Prav tam.

13 *Miloserčnost do živali* naj bi po besedah nekaterih napisal sam Bleiweis (npr. Čeč, Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci, str. 8), v resnici pa je bil Bleiweis zgolj idejni vodja, ki je avtorja spodbujal in v svojih *Novicah* namenjal številne rubrike oznanjanju novega odnosa do živali.

14 Erhatic Širnik, Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju, str. 18–19.

15 AST PS 1, Pravilnik (*Statuto*) iz leta 1853.

z živalmi ravnati nežneje. Članstvo vseh društev za zaščito živali se je strinjalo, da je milosrčnost do živali lastnost dobrega in »civiliziranega« človeka, zato je bil končni namen takšnih društev vedno nekakšen splošni napredek človeštva.

K sodelovanju je tržaško društvo nemudoma pritegnilo skoraj 500 članov, ki so prihajali iz različnih koncev in krajev Primorja, a tudi drugih dežel.¹⁶ Leta 1860 so bili med člani vpisani tudi trije Ljubljančani, med njimi Janez Bleiweis.¹⁷ Najaktivnejši člani tržaškega društva so cenili Bleiweisa. V enem izmed društvenih besedil o pozitivnih učinkih nagobčnikov, ki jih je zagovarjal tudi Bleiweis, so ga denimo omenili kot »uglednega fizika«. ¹⁸ Članstvo tržaškega društva je vseskozi bilo številčno in leta 1855 štelo že približno 950 članic in članov.¹⁹

Kljub temu, da se je v društvo nemudoma včlanilo veliko posameznic in posameznikov, najdemo v društvenih dokumentih zapis, da sta »projekt pozdravila hladnost in brezbriznosti« in da »mnogi zavračajo včlanitev v novo društvo«. Zagovorniki nežnosti do živali si teh odzivov niso jemali k srcu, verjeli so namreč, da izvira nerazumevanje namena društva iz pomanjkljivega »razvoja kulture« in se – vedoč, da so bila novonastala društva za zaščito živali deležna posmeha in nasprotovanja tudi v drugih krajih – na to niso pretirano ozirali.²⁰ Tudi v *Milosrčnosti do živali* omenja Stojan številne nasprotnike društev proti mučenju živali,²¹ »farmojšter« Fišer pa v nekem prispevku iz *Novic* kmete, ki naj bi se posmehovali njegovemu besedilu o pregreških do živine.²²

Vloga meščanstva v gibanju za pravice živali

Družbeno elito je v 19. stoletju definiral tudi specifičen okus, ki je vključeval eksotično blago živalskega izvora, iz katerega so izdelovali dišave, oblačila, odeje, okrasne predmete in nakit, pa so vendar prav med plemstvom in meščanstvom vzniknili tudi nova etična vprašanja o dobrobiti živali.²³ Doslej raziskani viri potrjujejo, da je bilo gibanje za pravice živali v tem obdobju ambicija družbene elite. Združenja za zaščito živali so sestavljali plemiči, visoki uradniki, trgovci, industrialci, predstavniki cerkve, intelektualci, bankirji in drugi dostojanstveniki, ki so bili tudi sicer glavni akterji družbenega življenja v izbranih urbanih aglomeracijah.

Specifika društev za zaščito živali je bila nadpovprečna zastopanost žensk, ki se sicer do konca 19. stoletja niso udeleževale v večini društvenega življenja. Nekaj bogatejših žensk lahko najdemo zgolj v dobrodelnih združenjih, med katera uvrščamo tudi tista za zaščito živali. Občasno so v njih

16 AST LAP 9.

17 Peterlin-Neumair, Poskus izboljšanja, str. 28.

18 Pillepich, Discorso. Še pred prelomom stoletja so v očeh nekaterih angleških promotorjev gibanja za varovanje živali nagobčniki postali nesprejemljivi (Kean, The Moment of Greyfriars Bobby, str. 28).

19 AST PS 1.

20 Pillepich, Discorsi del rappresentante e deputato della Società Zoofila di Trieste, str. 54–55.

21 Stojan, *Milosrčnost*, str. 63.

22 Fišer, Ali se človek more zoper žival pregrešiti?, str. 353.

23 Cowie, *Victims of Fashion*.

zasedale pomembne vloge. Pod drobnogled lahko na tem mestu vzamemo Kranjsko društvo za varstvo živali (*Krainischer Tierschutz-Verein*), ki je nastalo šele leta 1899.²⁴ Vemo sicer, da je bila leta 1874 v *Slovenskem narodu* objavljena pobuda, da bi se ustanovilo Društva za brambo živali, a nanjo ni bilo odziva.²⁵ Kasneje ustanovljeno Kranjsko društvo je privabljal veliko žensk, a med njimi predvsem ugledne meščanke, na primer žene uradnikov, zdravnikov, graščakov in posestnice, ki so predstavljale petino vseh članov²⁶ in kar polovico članstva v izvršnem odboru.²⁷ Članice in pokroviteljice dobroteljskih društev so tudi na Tržaškem,²⁸ Goriškem²⁹ in denimo v Angliji³⁰ pripadale višjim družbenim slojem. Razredna pripadnost je v tovrstnih društvih imela tako pomembno vlogo, da so se na Kranjskem še v drugi polovici 19. stoletja v društvih lahko složno povezale pripadnice različnih nacionalnih skupin.³¹

Ni pa gotovo, ali so se privrženci res družili zgolj ob ljubezni do živali. Člani in vse številne članice so se namreč v svojih razgretih razpravah kar naprej pritoževali nad »neciviliziranimi mučitelji« in »okrutnimi barbari«, ki po njihovem mnenju niso dobro ravnali s svojimi živalmi. Zagovorniki pravic živali so svoja stališča utemeljili na lastnih omejenih izkušnjah z živalskim svetom. Živali so bile zanje spremljevalci, igrače in estetski predmeti. Izkušnje kmetov in delavcev pa so bile povsem drugačne, saj so od njih bili eksistencialno odvisni. V svojih prizadevanjih so družbeno privilegirani ljubitelji in ljubiteljice živali želeli »prevzgojiti« nižje sloje, jih naučiti »prave morale« in zadržati podeželske vrednote zunaj mesta. Kritični diskurz, ki so ga uporabljali članice in člani pri svojih poskusih vplivanja na nižje razrede, postavlja pod vprašaj na videz očitno dobrohotnost članstva. Navsezadnje so bile živali zaščitene že pred odpravo suženjstva in uvedbo ukrepov za zaščito otrok pred izkoriščanjem v tovarnah.³²

Delovanje v družbi

Do širšega občinstva so podobno kot druga tedanja društva tudi članice in člani društev za zaščito živali dostopali s pomočjo različnih publikacij, ki so jih pripravljali, denarno podpirali in razširjali. Objave v lokalnih medijih so društvom zagotavljale kontinuirano navzočnost in vpliv na javno mnenje.³³ Tržaško društvo je na primer objavljalo mesečnik, v katerem so se redno pojavljale živalske zgodbe, na primer *Bistrost psa* ali *Maček in kanarček*, v katerih so avtorji povzdigovali zvestobo, iznajdljivost, prijaznost, inteligenco in vzdržljivost živalskega kraljestva. V mesečniku so

24 Tudi na Reki so društvo ustanovili razmeroma pozno, saj je *Società Zoofila Fiumiana* verjetno nastala šele leta 1902 (DARI GPR 1902 F).

25 *Slovenski narod*, Priloga.

26 Rendla, Kranjsko društvo za varstvo živali, str. 60–61.

27 Čeč, Pruski kralj, str. 14.

28 Ličen, Tržaško društvo za zaščito živali in njegove dame.

29 Devetak, Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem.

30 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, str. 429–449.

31 Selišnik, *The Ladies of Charity in Carniola*.

32 Kete, *Animals and Ideology*, str. 26.

33 O pomenu tiska za oznanjanje novih vesti na področju varovanja živali tudi Cowie, *Victims of Fashion*, str. 29.

bile objavljene tudi pesmice, denimo *Kresnička*,³⁴ sestavki o Isaacu Newtonu in drugih uglednejših, ki naj bi jim bilo mar za živalski svet,³⁵ praktična navodila o tem, kako ravnati s specifičnimi živalmi, in zoološki opisi posamičnih živalskih vrst. Na straneh društvenih revij so bila navadno nanizana tudi imena in priimki posameznikov in posameznic, ki so bili kaznovani zaradi neprimerne ravnanja z živalmi. Leta 1880 se je na primer na straneh tržaškega mesečnika znašla »Francesconi Teresa, prej Giov. Sandrini, 80 let, prodajalka kokoši, kazen 1 goldinar za trpinčenje kokoši«. ³⁶ Članstvo društva je pripisovalo velik pomen tudi pozitivnemu vplivu na ravnanje otrok, zato so mlajšim bralkam in bralcem namenili več publikacij in skušali »izobraziti« vse, ki so bili z njimi redno v stikih: učiteljstvo, starše in seveda tudi duhovnike. Poskusi vpliva na otroke niso bili značilni le za tržaško društvo, tudi slovenski književnik France Cegnar je na primer leta 1849 v *Vedežu* kritiziral otroško mučenje živine.³⁷

Zaščitnice in zaščitniki živali so po zgledu drugih evropskih društev pri spreminjanju ustaljenih praks uporabljali tudi pozitivne spodbude; tako so tržaški zagovorniki skrbnega ravnanja z živalmi dobrim skrbnikom že od leta 1853 podeljevali nagrade.³⁸ Močnejši vpliv na ravnanje ljudi pa so verjetno imele postopne spremembe zakonske podlage, ki so bile osnova pri odmeri kazni za prekrške. »Okrutneži« in »grobjani«, ki so bili sankcionirani zaradi nasilja nad osli ali kakega drugega prekrška, so včasih nekaj dni prenočili v zaporu, drugič so morali poravnati denarno kazen ali kar oboje.

Zaključek

Ni dvoma o tem, da izvirajo temelji sodobnega nadzora in nazorov na področju zaščite živali iz 19. stoletja, časa, ko se je človekov odnos do živali korenito spremenil. Izbrane živali so dolgoročno gledano prav na tej podlagi postale naši terapeuti, najboljši prijatelji in otroci. Sociološka raziskava, ki so jo leta 2007 izvedli v Ameriki, je celo pokazala, da so ljudje v primeru nasilnega napada bolj prizadeti, ko je žrtev pes, kot ko je žrtev odrasel človek.³⁹ V očeh številnih je torej dobrobit živali enako ali bolj pomembna od dobrobiti ljudi, kar v luči obravnavane zgodovine gibanja za pravice živali in elitne strukture njenega članstva ne preseneča. Če povzamem, ima sodoben odnos do živali dolgo trajanje in se je formiral v 19. stoletju.

34 *Kresnička (La Lucciola)*, str. 14.

35 Newton, zaščitnik živali (*Newton Protettore degli Animali*), str. 38.

36 *Obsodbe (Condanne)*, str. 8.

37 Cegnar, *Kaznovano terpinčenje žival.*, str. 61–62.

38 Pillepich, *Discorso*.

39 Levin, Arluke in Irvine, *Are people more disturbed by dog or human suffering?*

Povzetek

V 19. stoletju v vsakdan plemiških in meščanskih elit vstopa ideja, da si živali zaslužijo karseda lepo življenje. Novonastalo gibanje se je naslanjalo na stoletja staro krščansko prepričanje, da je treba do živali biti nežen, a tudi na tedaj naraščajoče navdušenje nad oddihi v naravi in kopičenje hišnih ljubljencev. Največjo vlogo pri zagovarjanju novega nazora imajo društva za zaščito živali, ki so bila v 19. stoletju ustanovljena po skorajda celotni Evropi. Člani in članice društev so se zavzemali za splošno dobrobit živali, še zlasti v obliki spodbujanja k novim normativnim okvirom, uvajanja pedagoških pristopov, ki bi k sočutju do živali spodbudili otroke, in prizadevanja za izboljšanje pogojev za delovne živali. Pod vajetmi Valentina Staniča dobi Gorica društvo za zaščito živali že leta 1845, s čimer postane to društvo prvo v celotni habsburški monarhiji, šele leto kasneje se rodi tako društvo na Dunaju (1846), kmalu tudi v Trstu (1852) in kasneje v Ljubljani (1899). Društva so si bila med sabo podobna in se povezovala. Redno so si denimo izmenjevali društvena poročila in društvene publikacije, podpisovali so tudi skupne peticije in soorganizirali kongrese.

Za društva za zaščito živali je značilna plemiška in meščanska struktura članstva, kar je vplivalo na njihov kritičen odnos do delavstva in kmečkega prebivalstva. Zagovornice in zagovorniki pravic živali so namreč bili prepričani, da lahko zgolj sami dovolj dobro sodijo o tem, kakšno nego si zaslužijo živali. Na ta način so se distancirali od po njihovem mnenju manj »civiliziranih« nižjih slojev in se percipirali kot napredni in preprosto boljši. Tovrstna društva označuje tudi nadpovprečno število žensk, navadno elitnega porekla, ki so v njih vse pogosteje zavzemale tudi vplivne vloge.

Summary

In the 19th century, the concept of providing animals with the best possible conditions for life emerged within the everyday lives of the nobility and bourgeois elites. This new movement was rooted in centuries-old Christian beliefs about the compassionate treatment of animals, coupled with the growing enthusiasm for outdoor recreation and pet ownership. Animal protection societies, founded throughout much of Europe during the 19th century, played a pivotal role in promoting this evolving perspective. Members of these societies advocated for the general welfare of animals, particularly in the form of encouraging new normative frameworks, introducing educational approaches to encourage children to feel compassion for animals, and working to improve conditions for working animals. Gorizia, under the leadership of Valentin Stanič, established one of the earliest animal protection societies in the Habsburg monarchy as early as 1845, and only a year later, such a society was founded in Vienna (1846), and soon in Trieste (1852) and later in Ljubljana (1899). The societies were similar to each other and cooperated. For example, they regularly exchanged society reports and society publications, signed joint petitions and co-organised congresses.

Animal protection societies were characterised by a noble and bourgeois membership structure, which influenced their critical attitude toward the working class and peasant population. Animal rights activists believed that only they possessed the knowledge necessary to determine the proper

care animals deserved. In doing so, they distanced themselves from what they perceived as the less „civilized“ lower classes, viewing themselves as progressive and inherently superior. These societies also had a higher-than-average number of women, typically from elite backgrounds, who increasingly assumed influential roles within them.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

1. Državni arhiv v Trstu (*Archivio di Stato di Trieste*), Polizia Società 1, Pravilnik iz leta 1853.
2. Državni arhiv v Trstu, Luogotenenza Atti Presidiali 9.
3. Državni arhiv na Reki (*Državni arhiv u Rijeci*), Gradsko poglavarstvo Rijeka / Magistrato civico di Fiume 1902 F (F12).

Časopisni viri

1. Cegnar, France: Kaznovano terpinčenje žival. *Vedež*, 22. 1. 1849, str. 61-62.
2. Condanne. *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, str. 8.
3. Domače stvari. *Slovenski narod*, 28. 6. 1874, priloga.
4. Fišer, K.: Ali se človek more zoper žival pregrešiti? *Novice*, 5. 11. 1853, str. 353.
5. La Lucciola. *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, str. 14.
6. Newton Protettore degli animali. *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, str. 38.
7. Pillepich, Giuseppe: Discorsi del rappresentante e deputato della Società Zoofila di Trieste, letti alla prima radunanza della Società Zoofile, tenuta a Dresda il giorno 3 Agosto 1860. *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, str. 54-55.
8. Pillepich, Giuseppe: Discorso letto dal Segretario generale della Società Zoofila Triestina Signor Eduardo di G. Pillepich nel III. Congresso generale. *Diavoletto*, 20. 2. 1862, suppl.

Literatura

1. Burton, Isabel: *The Life of Captain Sir Richard Burton*. London: Chapman & Hall, 1893.
2. Cowie, Helen: *Victims of Fashion: Animal Commodities in Victorian Britain*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2022.
3. Čeč, Dragica: Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci. *Zgodovina za vse* 7, 2000, št. 1, str. 5–18.
4. Davidoff, Leonore in Hall, Catherine: *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London, New York: Routledge, 2019 [1987].
5. Devetak, Robert: *Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem 1867–1918* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2019).
6. Erhatic Širnik, Romana: Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2011).
7. Guazzaloca, Giulia: *Primo: non maltrattare: Storia della protezione degli animali in Italia*. Rim: Editori Laterza, 2018.
8. Kean, Hilda: The Moment of Greyfriars Bobby: The Changing Cultural Position of Animals, 1800–1920. *A Cultural History of Animals in the Age of Empire* (ur. Kathleen Kete), Oxford: Berg, 2007, str. 25–46.

9. Kete, Kathleen: Animals and Ideology: The Politics of Animal Protection in Europe. *Representing Animals* (ur. Nigel Rothfels), Bloomington: Indiana University, 2002, str. 19–34.
10. Kete, Kathleen: Introduction: Animals and Human Empire. *A Cultural History of Animals in the Age of Empire* (ur. Kathleen Kete), Oxford: Berg, 2011, str. 1–24.
11. Krueger, Rita: *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
12. Kugy, Julius: *Delo, glasba, gore. Maribor: Obzorja*, 1966 [1931].
13. Levin, Jack, Arluke, Arnold in Irvine, Leslie: Are People More Disturbed by Dog or Human Suffering? Influence of Victim's Species and Age. *Society and Animals* 25, 2017, št. 1, str. 1–16.
14. Ličen, Daša: Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame. *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, 2022, št. 2, str. 8–28.
15. Magnum, Teresa: Narrative Dominion or The Animals Write Back? Animal Genres in Literature and the Arts. *A Cultural History of Animals in the Age of Empire* (ur. Kathleen Kete), Oxford: Berg, 2011, str. 153–173.
16. Peterlin-Neumair, Tatjana: Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi – Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847. *Kronika* 50, 2002, št. 1., str. 17–30.
17. Rendla, Marta: Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915. *Zgodovina za vse* 11, 2004, št. 1, str. 59–83.
18. Selišnik, Irena: The Ladies of Charity in Carniola, 1848 to 1914. *Aspasia* 8, 2014, št. 1, str. 64–89.
19. Stojan, Mihael: *Miloserčnost do živali*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1846.

Maja GOLOB

inštruktorica službenih psov Slovenske policije, vaditeljica psov vodnikov in psov pomočnikov, sodnica pri Kinološki zvezi Slovenije, ustanoviteljica psarne Hydrargium

E: maja.k9services@gmail.com T: 041 473 314

TERAPEVTSKI IN REŠEVALNI PSI SKOZI ZGODOVINO

Izvleček: Pasje sposobnosti so nepogrešljiv del našega življenja v celotnem njegovem spektru, ko nam psi lahko zgolj polepšajo dan, nam pomagajo ozdraveti, nas opozorijo na potencialne zdravstvene zaplete ob zaužitju za nas nevarne hrane ali pa nam celo rešijo življenje, ko smo zasuti v plaz, v ruševinah ali izgubljeni v naravi. V članku je opisan razvoj psov pomočnikov ter reševalnih psov skozi čas, od začetkov do današnjega časa.

Ključne besede: terapevtski psi, psi vodniki, reševalni psi

Terapevtski psi

Terapija s pomočjo živali ima dolgo in bogato zgodovino v smislu dopolnitve tradicionalne medicine pri zdravljenju različnih tipov obolenj. Številne študije o zdravljenju s pomočjo živali so dokazale prednosti tovrstnega zdravljenja pri specifičnih obolenjih, kot so psihične, psihosocialne in razvojne motnje. V sklopu zdravljenja s tradicionalno medicino je terapija s pomočjo živali izdatno izboljšala zdravljenje pri različnih stanjih, kot so avtizem, težave z gibljivostjo telesa, posttravmatski sindrom, anksioznost, depresija, psihična obolenja in razvojne motnje.

Kljub uspešnim rezultatom pri zdravljenju različnih obolenj v zadnjih desetletjih je tovrstna terapija še vedno razumljena kot novost. Do leta 1964 tega izraza sploh nismo poznali, dokler ga ni uporabil psiholog dr. Boris Levinson. Njegova spoznanja so bila ključna pri postavitvi temeljev za razvoj terapije s pomočjo živali v sklopu tradicionalne medicine. Seveda pa so številni uporabljali pozitivne terapevtske učinke živali že od nekdaj. Obstajajo dokazi, da so že stari Grki uporabljali družbo konj kot način za izboljšanje splošnega počutja. Še preden je živalska družba postala znana kot terapevtska, so posamezniki našli načine za njeno uporabo.

V ZDA - kot vodilni državi na tem področju - živali kot obliko terapije uporabljajo od poznega devetnajstega stoletja, ko so številne vplivne osebnosti na tem področju pomagale pri popularizaciji for-

malnega zdravljenja s pomočjo živali. Največje zasluge za to gredo predvsem dr. Levinsonu, katerega študije in članki so pomagali sprejeti dejstvo, da lahko terapevtske živali izdatno pomagajo pri zdravljenju psiholoških obolenj ter so tako tudi uradno postale del zdravljenja v tradicionalni medicini.

Po koncu prve svetovne vojne so v ZDA, Nemčiji in Veliki Britaniji začeli šolati pse za pomoč ljudem s težavami z vidom. To se je še okrepilo po drugi svetovni vojni, ko so šolanje psov razširili tudi na pomoč ljudem z gibalnimi ovirami in ljudem z motnjami sluha. Od takrat se je vloga psov pomočnikov razširila na različna medicinska področja, kot so epilepsija, diabetes in posttravmatski sindrom.

V Sloveniji pod okriljem države pse pomočnike šolamo in uporabljamo na dveh področjih: **pse vodnike** za slepe in slabovidne osebe, pod okriljem Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije, in **pse pomočnike**, pod okriljem Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti.

Kljub temu, da obstajajo dokazi o človeških odnosih z volkom, ki so stari 400 tisoč let, lahko o človekovem partnerstvu s psi govorimo šele z evolucijo prvih pasem pred okoli 150 tisoč leti. Prvi zapisan dokaz o posebnem partnerstvu psa in človeka lahko najdemo v kamniti risbi iz zasutih ruševin rimskega Herculaneuma iz prvega stoletja našega štetja. Prav tako obstajajo srednjeveški zapisi iz Azije in Evrope o psih, ki vodijo slepe ljudi. Kljub temu pa za prvi sistematični poskus izšolanja psa vodnika za slepe velja tisti iz leta 1780 iz »les Quinze-Vingts« (bolnišnica za slepe v Parizu). Leta 1788 je Josef Riesinger, slepi izdelovalec sit z Dunaja, svojega psa pasme špic izšolal tako dobro, da so se ljudje iz njegove okolice velikokrat spraševali, ali je sploh slep.

Johann Wilhelm Klein, ustanovitelj inštituta za izobraževanje slepih oseb (Blinden-Erziehungs-Institut) z Dunaja, leta 1819 omeni koncept psa vodnika v svoji knjigi o izobraževanju slepih oseb (Lehrbuch zum Unterricht der Blinden) ter opiše njegov način šolanja psov vodnikov. Moderna doba psov vodnikov slepih oseb pa se začne po prvi svetovni vojni, ko zaradi zastrupitve z bojnimi strupi oslepi več tisoč vojakov. Nemški zdravnik dr. Gerhard Stalling je idejo za šolanje psov dobil, ko je svojega psa pustil za družbo pri slepem pacientu. Ko se je vrnil k pacientu, je ugotovil, da je pes skrbel zanj. Dr. Stalling začne z raziskovanjem načinov šolanja psov in avgusta 1916 v Oldenburgu odpre prvo šolo za šolanje psov vodnikov slepih. Šola se je kasneje razširila v podružnice v Bonnu, Breslauu, Dresdnu, Essnu, Freiburgu, Hamburgu, Magdedburgu, Munstru in Hannoveru, v katerih so vsako leto izšolali 600 psov. Psi iz njegovih šol niso bili namenjeni le nemškim slepim vojnim veteranom, ampak tudi slepim ljudem v Britaniji, Franciji, Španiji, Italiji, ZDA in Sovjetski zvezi. Šola se je žal, zaradi padca kvalitete izšolanih psov, leta 1926 zaprla, hkrati pa se je odprla zelo kvalitetna šola v Potsdamu blizu Berlina, kjer so naenkrat šolali po 100 psov in jih vsak mesec izšolali do 12. Istega leta je premožna Američanka Dorothy Harrison Eustis prav tako šolala pse za vojsko, policijo in carino v Švici. Njeni energiji in prodornosti gredo zasluge, da se je šolanje psov vodnikov razširilo v mednarodni prostor.

V Sloveniji se je prvo šolanje psa vodnika začelo leta 1953 v šoli službenih psov vodnikov v vzrejnem centru v Klečah pri Ljubljani. Delovala je do leta 1956, ko so jo zaprli, ker po mnenju nadrejenih naj slepi psov ne bi potrebovali. Leta 1977 so s šolanjem psov vodnikov ponovno začeli v šoli za policijske pse v Podutiku pri Ljubljani. Psi so bili ustrezno šolani, niso pa bili vajeni bivanja v stanovanju s slepo osebo, kar je slepim povzročilo nemalo težav. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja smo v Sloveniji imeli 30 izšolanih psov. Šola je prenehala delovati leta 1990.

Od leta 1994 na Zavodu za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS) deluje skupina izvedencev za dodeljevanje psov vodnikov slepih. Šolajo jih za ta namen usposobljeni vaditelji, ki so za delo pogodbeno vezani na ZZZS. Trenutno imamo v Sloveniji izšolanih približno 30 psov vodnikov slepih, večino ma pasme labrador retriever. V Sloveniji deluje tudi Društvo za šolanje psov K9 SERVIS (Smrečno pri Pohorju). Poleg psov vodnikov slepih in psov pomočnikov invalidnim osebam od leta 2010 šolajo pse pomočnike za gluhe, za posttravmatski sindrom in za nakazovanje epileptičnih napadov. Ustanoviteljica društva Maja Golob pa je leta 2010 sploh prva na svetu izšolala psa za detekcijo glutena v hrani.

Reševalni psi

Prvi reševalni psi so v očeh večine psi iz samostana sv. Bernarda v Švici. Na gorskem prelazu je samostan leta 980 zgradil Bernard iz Menthona kot zatočišče za ljudi, ki so ga prečkali. Menihi iz samostana so se organizirali v pomoč popotnikom, ki so se na območju prelaza izgubili ali jih je zasul plaz.

V 17. stoletju prvič zasledimo omembo psov, znanih kot psi svetega Bernarda, ki so jih menihi sprva uporabljali kot pse čuvaje. Kasneje so jih menihi uporabili na svojih reševalnih akcijah kot pse z odličnim občutkom za pravo smer v slabih vremenskih razmerah. Razumljivo je, da so ti psi menihom, povsem naravno nakazali ljudi, ki jih je na njihovi poti zasul plaz. Izročilo pravi, da je pes z imenom Barry med letoma 1800 in 1812 rešil kar 40 ljudi. Psi svetega Bernarda, pa čeprav so kot reševalni psi prvi omenjeni, niso imeli pomembnejše vloge pri razvoju in formaciji reševalnih psov, kakršne poznamo danes. Leta 1890 je Jean Bungartz, slikar živali, začel šolati pse v nemški organizaciji za pse v medicini (Deutschen Verein für Sanitätshunde), ki je prevzela šolanje psov za pomoč v vojni in je temeljila na prostovoljni bazi. Stroške šolanja je kljub temu prevzela vojska. Leta 1903 je štabni vodnik Berdez izdal knjigo z naslovom »Anleitung zur Dressur und Verwerdung des Sanitätshundes« (Kako izšolati reševalnega psa), v kateri lahko najdemo tudi fotografijo Jeana Bungartza. Šolanje psov so leta 1911 povsem opustili ter ga znova začeli ob izbruhu prve svetovne vojne, ko je njihovo število preseгло 4000. Med vojno so izšolali več kot 30 tisoč psov, izmed katerih jo je preživelo le okoli 10 odstotkov. Leta 1940 je Ferdinand Schmutz kot prvi začel sistematični trening lavinskih psov (psi za reševanje zasutih v snežnih plazovih). Med drugo svetovno vojno se je uporaba reševalnih psov dramatično povečala. Na obeh frontah je bilo v uporabi več kot 200 tisoč psov. Potreba po psih je bila tako velika, da so primerne pse odvzeli tudi civilistom. Do začetka druge svetovne vojne smo poznali dva tipa psov: pse, ki so iskali ponesrečene po vonju, ki ga je prenašal zrak, ter lavinske pse. Ob koncu vojne pa se pojavijo tudi prvi psi za iskanje ljudi, ki so zasuti v ruševinah. Po drugi svetovni vojni se je leta 1968 začel trening psov za reševanje ob naravnih nesrečah. Leta 1972 je »schweizerische Verein für Katastrophenhunde« (Švicarska zveza za reševalne pse ob naravnih nesrečah) izdala priročnik za šolanje teh psov.

Kako pomemben del reševalnih ekip ob naravnih nesrečah so psi, je širša javnost spoznala ob potresih 1967 v Italiji, 1977 v Romuniji ter 1980 v Alžiriji; takrat se je šolanje psov za reševanje iz ruševin razširilo po vsem svetu. Leta 2004 so v nemški policiji izšolali prvega izmed štirih vrst reševalnih psov, ki jih poznamo danes - psa sledarja, pasme belgijski ovčar.

V Sloveniji se je ideja o šolanju reševalnih psov za iskanje ljudi, zasutih v snegu, porodila leta 1950 na smučarsko-alpinističnem tečaju UIAA v Avstriji, ki so se ga udeležili člani Gorske reševalne službe Slovenije (dalje GRS). Na tečaju so organizatorji prikazali reševanje zasutega v snegu s pomočjo psa. Že naslednjega leta je GRS na tečaj prijavila dva gorska reševalca s psoma. Marjan Perko in Dušan Škerlep sta po opravljenem tečaju postala prva vodnika lavinskega psa, Ringo in Džina pa prva slovenska lavinska psa. GRS je od leta 1952 dalje organizirala zimsko usposabljanja za vodnike reševalnih psov, ki v okviru podkomisije za reševanje iz plazov zelo uspešno delujejo tudi danes. Vzporedno z delovanjem GRS pa se je pod okriljem Kinološke zveze Slovenije leta 1970 razvila komisija za reševalne pse. Leta 1983 so bili v Tržiču organizirani prvi izpiti ruševinarskih psov. Sedem vodnikov in psov je opravilo preizkušnjo in se uvrstilo v takrat ustanovljeno Mobilno enoto reševalnih psov – MERP, ki se še danes uspešno udeležuje reševalnih akcij ob potresih po vsem svetu.

Povzetek

Psi spremljajo človeka že več kot 150 tisoč let. Od pomoči pri lovu, varovanju posesti in čuvanja domačih živali se je naš odnos razvil na raven, ki je preseгла okvir odnosov, kakršnega imamo ljudje z drugimi živalskimi vrstami. Psa kot žival, ki sobiva s človekom, danes uporabljamo v različne namene. Lahko nam je »zgolj« prijatelj, ki nas veselo pozdravi, ko pridemo domov, spremljevalec na naših športnih aktivnostih ali pa celo veliko več kot to. Skozi zgodovino smo pasje lastnosti ob številnih različnih pasmah razvili do te mere, da jih danes uporabljamo tako kot pomoč pri zdravljenju raznih bolezni kot tudi pri preprečevanju bolezenskih stanj, ki jih povzročajo različni alergeni. Vitalna pomoč so slepim in slabovidnim kot vodniki, so pomočniki invalidnim osebam ter izjemno »terapevtsko orodje« ob številnih psihičnih obolenjih moderne dobe.

Prav tako se kljub moderni tehnologiji še vedno na psa kot nenadomestljivega pomočnika zanesemo pri iskanju pogrešanih oseb, zasutih v ruševinah in plazovih.

Summary

Dogs have been accompanying humans in their daily lives for over 150,000 years. From assisting with hunting, guarding property and livestock, and more, our relationship has evolved to a level beyond that of humans and other animals. Today, dogs living alongside humans serve a variety of purposes. They can be our simple companions, greeting us joyfully upon our return home, or our partners in sports activities, or even much more. Throughout history, we have developed various dog breeds with specific traits, to the extent that we now use them to assist in treating various diseases and preventing conditions caused by various allergens. They are vital aids for the blind and visually impaired, assistants to people with disabilities, and exceptionally therapeutic tools for many mental health conditions of the modern era.

In spite of modern technology, dogs are still relied upon as irreplaceable helpers in the search for missing persons and those trapped in avalanches and landslides.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri

1. Fung, Allison; Mok, Patsy; Fung, Wing Kin: *The Rich History and Evolution of Animal-Assisted Therapy*, Journal of Alternative Complementary & Integrative Medicine (2024). Dostopno na: <https://www.heraldopenaccess.us/openaccess/the-rich-history-and-evolution-of-animal-assisted-therapy>, 28. 9. 2024.
2. History of guide dogs, *International Guide dog organisation*. Dostopno na: <https://www.igdf.org.uk/guide-dogs/history-of-guide-dogs>, 28. 9. 2024.
3. History of search dogs, *National Search And Rescue Dog Association Nsarda*. Dostopno na: <https://nsarda.org.uk/search-dogs/history-of-search-dogs/>, 28. 9. 2024.
4. Gorska reševalna zveza Slovenije, *E-učbenik*, str. 408.

Monika KOKALJ KOČEVAR

dr. zgodovinskih znanosti, muzejska svetnica,
Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije

E: monika.kokalj-kocevar@muzej-nz.si T: 01 300 96 19

ŽIVALI V PRVI IN DRUGI SVETOVNI VOJNI

Izvleček: Avtorica v članku obravnava vlogo živali v prvi in drugi svetovni vojni. Za razliko od ljudi živali oziroma njihov prispevek in njihove zgodbe pozneje niso bile deležne toliko pozornosti. V besedilu je izpostavljenih nekaj zgodb živali, ki so zaslovele bodisi s svojo pomočjo človeku ali s svojo usodo v vojni. V splošnem delu je poudarek na praktični uporabi živali v vojni, ko so primarno služile in pomagale ljudem. V zadnjem delu so zapisi iz dnevnikov slovenskih vojakov ter njihova osebna dožemanja lastne situacije, v katero so vključeni tudi opisi in zgodbe.

Ključne besede: prva svetovna vojna, druga svetovna vojna, živali, prisilna mobilizacija, dnevniki

Uvod

Živali so tudi v preteklosti pomembno sodelovale pri človeških usodah in dožemanju sveta, pomembnih dogodkih in prelomnih dogajanjih, posebej pa so se ljudem vtisnile v spomin skupne izkušnje v vojnah, ko so postale njihovi tesni tovariši, sopotniki, spremljevalci, tolažniki v težkih trenutkih in z njimi večkrat delile usodo.

Za razliko od ljudi živali pozneje niso bile deležne toliko pozornosti. Pravzaprav so več obujenega zanimanja povzročili posamezniki in organizacije, ki so se osredotočeno lotili teme in vzpodbujali javnost. Britanci niso zaostajali v obujanju vloge živali v vojnah in počastitvi njihovega spomina. In prav knjiga Jilly Cooper *Animals in War* je vplivala, da so se odločili postaviti prav poseben spomenik. V Hyde Parku v Londonu so leta 2004 postavili impozanten spomenik, posvečen živalim. To je vojni spomenik, ki obeležuje nešteto živali, ki so skozi zgodovino služile in umrle pod britanskim vojaškim poveljstvom. Prvi nacionalni dan vsem živalim v vojnah so posvetili Avstralci. Njihov zvezni parlament je leta 2019 potrdil 24. februar v imenu avstralske organizacije za spomin na živali v vojnah (AWAMO). Ta organizacija je bila ustanovljena prav z namenom, da bi poiskala načine, kako prepoznati pomembno vlogo, ki so jo imele živali v vojaških prizadevanjih, in se pokloniti številnim, ki so izgubile življenje, medtem ko so služile skupaj s svojimi skrbniki.

Iz vojaških zgodb živali prve in druge svetovne vojne

V svetu so poznane številne ganljive zgodbe psov in drugih živali, ki so pritegnile pozornost s svojo vojno izkušnjo, v kateri so imeli glavno vlogo. Po navadi so živali v zgodbah le v drugem planu, te pa so res izstopajoče in jih v življenje obujajo novi in novi mediji.

Kdo se ne spomni zanimivih črno-belih pa tudi barvnih filmov o Rin Tin Tinu. Poleg Lassie in Hatschika je najbolj znan ta nemški ovčar, ki ga je leta 1918 z bojišča v vzhodni Franciji rešil Lee Duncan, ameriški vojak 135. zračnega skvadrona, in ga odpeljal s seboj v Ameriko. S filmskimi hišami je nato podpisal več pogodb in Rin Tin Tin je zaigral v triindvajsetih nemih filmih.¹

Slaven je tudi prašič Tirpitz. 14. maja 1915 so mornarji z ladje HMS Glasgow rešili prašiča, ki je odplaval stran s potapljajoče nemške križarke Dresden. Tirpitz, kot so mu dali ime po slavnem admiralu, je bil nato njihova maskota.² Leta 1916 so ga upokojili in naselili v strelski šoli Whale Island blizu Portsmoutha. Tri leta kasneje so ga prodali na dražbi za svinjino, s čimer so za britanski Rdeči križ zbrali 1785 funtov. Tirpitzovo glavo so nagačili in predali Imperial War Museumu v Londonu, kjer je še vedno na ogled.³

Zanimive so tudi zgodbe o požrtvovalnih živalih v drugi svetovni vojni. Golob Gustav je bil eden od RAF-ovih golobov in je dopisniku Reutersa Montaguju Taylorju 6. junija 1944 prinesel prve novice o izkrcanju v Normandiji na dan D. V petih urah je preletel več kot 200 km od severne obale Francije do britanskega mesta in oddal sporočilo: »Smo samo 20 milj ali nekaj več od plaž. Prve jurišne enote so pristale 0750. Signal pravi, da ni motenj zaradi sovražnega streljanja na plaži ... Nobenega sovražnega letala ni bilo videti.«⁴

Kosmati Wojtek je bil maskota 22. transportne topniške oskrbovalne čete II. poljskega korpusa. Sirskega rjavega medveda so kot mladiča posvojile poljske enote, ko so šle skozi Iran. Wojtek, kar pomeni ‚mali‘, je tehtal okoli 113 kg in je pozneje še precej zrasel. Vendar je bil izjemno krotek in je imel rad človeško družbo. Leta 1943 so enoto napotili v Italijo in Wojtek je bil vpoklican, dodelili so mu celo službeno številko in čin. Med boji za Monte Cassino je Wojtek pomagal pri oskrbi čet in prenašal težke granate ter zaboje streliva. Podoba Wojteka, ki nosi granate, je bila kasneje zaščitni znak enote. Po vojni je Wojtek z enoto odpotoval na Škotsko, kjer je živel do leta 1963.⁵ Spomenik medvedu Wojteku je bil postavljen leta 2017 v parku Princes St. Gardens v Edinbourgu.⁶

1 Susan Orlean, The dog star, 22 avg 2011. Dostopno na: <https://www.newyorker.com/magazine/2011/08/29/the-dog-star>.

2 Koncilja, Diplomatska naloga, str. 91.

3 9 Famous Animals From The First And Second World Wars, Imperial war Museum. Dostopno na: <https://www.iwm.org.uk/history/9-famous-animals-from-the-first-and-second-world-wars>.

4 Prav tam.

5 Prav tam.

6 Wojtek the Bear. Dostopno na: <https://ewh.org.uk/wojtek-the-bear/>.

Vloga živali v prvi in drugi svetovni vojni

Konj je bil najbolj množično uporabljena žival prve svetovne vojne. V enotah Rusije, Francije, Velike Britanije in Nemčije je bilo mobiliziranih blizu 12 milijonov konj, v Avstro-Ogrski pa jih je bilo že takoj vpoklicanih 600.000.⁷ Uporabljali so jih v konjenici, čeprav se je število konjeniških enot precej zmanjšalo, največ pa za preskrbo enot, tovorjenje ter tudi izvidniške in kurirske naloge, posebno tam, kjer je bilo težko dostopno. Tudi oskrba v bohinjskem zaledju za fronto v zgornjem Posočju, predvsem odsek od Bohinjske Bistrice do Ukanca in Zlatoroga in naprej, je temeljila na konjski pomoči.⁸ Zelo dobro so bili uporabni tudi mezge in osli na bojiščih po Srbiji in Bosni ter žilave in vzdržljive mule, posebej na težkih in blatnih stezah pa tudi na vročini in v mrazu.⁹ Za transport so uporabljali tudi vole. Za najrazličnejše naloge so vojske veliko uporabljale tudi pse, predvsem za sanitetno in kurirsko službo ter varovanje objektov. Nemčija naj bi v prvi svetovni vojni uporabila okoli 30.000 psov, Francozi in Britanci 20.000, Italijani pa do 3500.¹⁰ Nemci so že pred prvo svetovno vojno kupovali britanska legla psov, ko je izbruhnila vojna, so imeli tako 6000 psov pripravljenih na naloge. Zaposlili pa so tudi prebivalstvo, da jim da svoje pse.¹¹ Kurirski pes je v tulcu na ovratnici prenašal sporočila trikrat hitreje in uspešneje kot vojaki.¹² Italijani so zaposlili velike pse, ki so vlekli zaloge prek Alp, prinašali pošto, strelivo, hrano in zdravila.¹³ Še boljši kurirji kot psi pa so bili golobi, ki so lahko leteli tudi do 1000 km daleč. Poleg golobov so na frontah v jarkih uporabljali kanarčke, ki so opozarjali na morebitno prisotnost plinov, česar so se vojaki po prvih izkušnjah zelo bali.

Po koncu vojne so Rusi, Japonci in Nemci še naprej razvijali pasjo vojsko, Britanci in Francozi pa so živalske enote razpustili. V britanski vojski so pse začeli uporabljati nato šele leta 1942. Nevarnost bombardiranja je botrovala, da so v Londonu v prvih tednih vojne odstranili okoli 400.000 psov in mačk. Temu je sledilo pomanjkanje zdravih psov in vojaške oblasti so prebivalstvo zaprosili, da jim posodijo svoje preostale ljubljence. Od ponujenih 10.000 so jih vzeli 3500, predvsem za opravljanje stražarske službe. V prvi svetovni vojni je bila najbolj pogosta pasma psov, ki so jo uporabljali v vojski, airedale, v drugi pa alzačan. V času druge svetovne vojne je bilo vpoklicanih več milijonov živali, ki so pokazale zvestobo, odločnost in pogum ter z vojaki delile usodo vsakdana. Živali so nastopile kot izurjene iskalke žrtev zračnih napadov, trpežne prenašalke streliva, ranjencev, tudi kot čuvaji in kurirji.

V Rusiji, kjer so se zaradi mraza ustavila vozila in tanki, je bil konj še vedno osnova vojaškega transporta. Med drugo svetovno vojno je bilo v 30 konjeniških divizijah vključno 1.200.000 konj.¹⁴

7 Koncilja, Prezrti heroji, str. 80.

8 Koncilja, Prezrti heroji, str. 85.

9 Prav tam.

10 Koncilja, Prezrti heroji, str. 87.

11 Koncilja, Prezrti heroji, str. 78.

12 Koncilja, prezrti heroji, str. 89.

13 Prav tam.

14 Cooper, str. 69.

Živalim so od leta 1943 podeljevali tudi t. i. *Dickin medal*, ki je bila namenjena za zasluge izjemne hrabrosti. Največkrat so jo podelili patrolnim psom.¹⁵

Približno dvajset tisoč psov je služilo v ameriški vojski, obalni straži in mornariškem korpusu. Varovali so postojanke in zaloge, prenašali sporočila in reševali sestreljene pilote. Skavtski psi so vodili čete po sovražnikovem ozemlju, razkrivali zasede in reševali življenja. Psi Rdečega križa so bili posebej usposobljeni za dostavo medicinskih pripomočkov ranjenim vojakom na bojišču. Pse so uporabljali tudi za prenašanje sporočil, polaganje telefonskih žic idr., hkrati pa so bili psi družba vojakom.¹⁶

Enote so v prvi in drugi svetovni vojni izbirale živali tudi za maskote, največkrat pse, mačke, koze, konje, mule, osle, bike in prašiče.

Zapisi slovenskih vojakov o živalih

Čeprav ni poznanih toliko velikih zgodb o živalih, ki bi bile tako široko znane in popularizirane ter objavljene kot o zgoraj omenjenih živalskih junakih, tudi v zgodbah slovenskih vojakov nastopajo posamezne živali ali opisi dogodkov z živalmi. Slovenski vojaki v prvi in drugi svetovni vojni v svojih dnevnikih največkrat omenjajo konje, s katerimi so imeli največ stika, bodisi kot s tovornimi ali vprežnimi živalmi. Za oris sem izbrala nekaj dnevnikov in utrinkov zgodb vojakov, ki so se v prvi in drugi svetovni vojni borili daleč od doma, nekateri tudi na istem širšem območju, tj. Galicije, sicer v časovnem razmiku tridesetih let.

Karel Jurca, ki je služil v 27. domobranskem polku črnovojnikov, je bil kot desetnik dodeljen sanitetnemu oddelku. Njegova enota je prek vojnih izkušenj na Balkanu odšla v Galicijo in se nato vrnila na Goriško fronto. V svojem dnevniku je večkrat omenil konje, ki so bili sestavni del njihovih enot. Oktobra 1914, ko so bili na srbski fronti v bližini bosanske Rogatice, so preživeli »veliko mraza, lakote strahu, žalosti, pomanjkanja spanja in hudega in težavnega maširanja«. Imel je tudi čut za trpljenje živali, ki jih je obravnaval kot soborce. Ganile so ga njihove žalostne usode, pa tudi zelo mu je bilo pomembno, da zapiše, da so bili vojaki povezani z živalmi in da so jih imeli za tovariše v boju, čeprav tega ne zapiše neposredno. Čutiti pa je pristno skrb in sočutje za konje oz. konjiče, kot sam pravi. Na eni od takih poti so morali prečkati ozko in globoko strugo, kamor so prišli po ozki in strmi stezi, kjer so »ubogi konjiči težko otovorjeni trpeli, nekaj jih je padlo in se ubilo. Ko smo prišli na dno, smo imeli pol ure odmora, da smo se napili in napolnili steklenice z vodo, enako konjiči.«¹⁷ Izvemo tudi, da je vsaka stotnija imela dva do tri pse, mačke, okoli 20 konjev in druge živali ter doda, da je »polovica konjičev bila za prenašanje in donašanje živeža, polovica pa za strelivo«. ¹⁸ Pomen konjev in hvaležnost je popisal tudi med spopadi novembra 1914, ko so čakali na hrano: »Ubogi vojaki so morali veliko

15 Dickin medal. Dostopno na: <https://www.pdsa.org.uk/what-we-do/animal-awards-programme/pdsa-dickin-medal>.

16 The Unsung heroes of World war 2, Eden Camp, Blog, 20 March 2024. Dostopno na: <https://edencamp.co.uk/blog/the-unsung-heroes-of-world-war-ii-animals-in-service/>.

17 Jurca, str. 48.

18 Jurca, str. 113.

časa ležati ali čepeti v bojni črti v blatu in snegu, zraven tega še lačni in žejni. Nekateri so zaspali in v snegu zmrznili. Hvala Bogu, da smo dobivali vsaj nekoliko hrane. Menaža se je kuhala nekoliko zadaj, za nekim gričem. Zvečer so jo pa na konjičih prinesli, enako tudi kruh in kaj drugega, kar se je potem na tiho neslo na bojno črto in tam, kolikor mogoče na tiho vojakom razdelilo.«¹⁹ O uporabnosti oz. koristnosti mačk je pisal kasneje s soške fronte: »29. IV. Kakor so v vsaki hiši mačke, tako smo jih imeli tudi mi v naših predorih. Tukaj so mačke stopile v vojsko kot prostovoljci na mišjega sovražnika.«²⁰ 29. junija 1916 je bil Jurca zajet na Doberdobo in januarja 1918 je umrl v italijanskem ujetništvu. Dnevnik, ki ga je prinesel domov in predal ženi, ko je bil na dopustu, pa je bil objavljen leta 2008.

Seveda so živali imele pomembno vlogo tudi v življenju civilnega prebivalstva tako med prvo in tudi med drugo svetovno vojno. Številni begunci so se v zaledje soške fronte umikali z živino in z vsem premoženjem. Voli so jim največkrat pomagali voziti vse, kar jim je uspelo rešiti iz svojih domov.

Martin Štern je leta 1940 služil jugoslovansko vojsko »v 4. konjičkem puku v Vršacu« in skupaj s konjem Menešem doživel napad na Kraljevino Jugoslavijo: »Snežilo je močno 9. aprila 1941. Naš polk se umika proti Beogradu. Čuje se pohod nemške motorizacije in to ne daleč za nami /.../ Po dolgem iskanju najdemo svoje konje in jo uberemo za našo enoto. Smer nam je bila znana – Banatski Karlovac do Alibunara ... Precej z brzino jo gremo ob robu nekega gozda. Kar nehote sta v tem snegu in megli prav nad nami 2 nemška lovca /.../ sem padel na neki štor in si prebil nogo /.../ in peš smo jo mahali, dva konja sta bila mrtva, tretji pa ranjen. O, ljuta konjica, pa mora pešačiti, ali samo da gre čez to ravno polje. Prispevši v Alibunar so ostali že delali zaklone, strelske jarke in bunkerje. Vse to smo maskirali s koruznimi stebli, ki jih je bilo tu v Banatu dovolj. Jahalne konje so nam odvzeli, le tovarne, ki nosijo orožje, so nam pustili. Mislili smo, da teh konj ne bomo nikoli več videli in res jih nismo.«²¹

Martin Štern je bil leta 1943 prisilno mobiliziran v nemško vojsko in poslan na vzhodno fronto. V svoje dnevnike je še večkrat dodal zapise o živalih, ki so ga spremljale v vojaškem življenju.

Tudi civilno življenje v drugi svetovni vojni po napadu na Kraljevino Jugoslavijo in razdelitvijo med okupacijske oblasti je stopilo v nove smeri. Za slovensko prebivalstvo so nastopile nove uredbe v povezavi z živalmi, npr. psi. V italijanskem delu, v Ljubljanski provinci, so zelo kmalu vzpostavili takso na pse. Lastnik psa je moral prijaviti mestnemu poglavarstvu v Ljubljani vsakega nad tri mesece starega psa in plačati zanj predpisano občinsko pasjo takso. Mestno poglavarstvo je nabavilo pasje znamke oz. svetinjice, in sicer posebne za pse čuvaje ter posebne za druge pse. Na znamki je morala biti vtisnjena na eni strani tekoča številka s seznama psov in letnica, na drugi strani pa ime občine. Znamka oz. oznaka je morala biti pritrjena na močnem, usnjenem ali žičnem ovratniku, ki je bil težko snemljiv in ki ga je moral pes vedno in povsod nositi okrog vratu. Konjač, tj. konjederec, je moral poloviti vse pse na ulicah, trgih in drugih javnih, prostorih, ki niso imeli veljavne znamke. Psi so bili uvrščeni v dve kategoriji, in sicer v pse čuvaje in vse druge pse. Za psa čuvaja se je priznalo tistega, ki je čuval stalno priklenjen na verigi gospodarska poslopja in zunaj stanovanjskih objektov. Psi čuvaji so

19 Jurca, str. 63.

20 Jurca, str. 217.

21 Dnevnik Martina Šterna, Zbirka prisilne mobilizacije v nemško vojsko, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

bili lahko spuščeni le tedaj, če je bil prostor, ki so ga čuvali, ograjen in dostopen samo lastniku, njegovi družini, tujim ljudem pa le po predhodnem pozivu lastnika oziroma njegovih ljudi (zvonec na vratih). Poleg tega je moral biti na vseh vhodih vidno nameščen napis »Pozor, pes čuvaj!« Za psa čuvaja so šteli le psa, ki je bil vsaj 53 cm visok. Plačevanja pasje takse so bili poleg vojaških in policijskih psov oproščeni lastniki zabavišč oz. cirkusov, ki so pse uporabljali pri nastopih.²²

Nemške okupacijske oblasti oz. šef civilne uprave pa je na temelju uredb in zakonov, ki jih je izdal Tretji rajh in posebno tudi dežela Koroška, izdal zelo natančne uredbe. V Tretjem rajhu so sicer že 24. novembra 1933 izdali Zakon o zaščiti živali.²³ Tako je 6. junija 1941 šef civilne uprave Franz Kutschera v uradnem listu²⁴ določil, katere živali se lahko lovi. V naslednjih uradnih listih je bilo tudi točno določeno jahanje in vleka na javnih cestah, promet z živino, zakol, veterinarska prepoved uvoza in tranzita živali in živalskih proizvodov iz tujih dežel. 8. julija 1942 je naslednji šef civilne uprave dr. Friedrich Rainer izdal odlok o pobiranju davka na pse, že 17. junija 1942 pa Odredbo o obveznostih poročanja o prodaji volov in o najvišjih cenah pritrjenih volov²⁵ ter 27. maja 1943 Policijski ukaz glede izdajanja potrdil o poreklu za kopitarje, govedo, ovce, koze in prašiče, ki se pripeljejo na trge ali javne razstave živali.²⁶

Vojaki so delili različne usode. Franc Rozman je bil tudi prisilno mobiliziran v nemško vojsko in je bil leta 1944 ravno tako na vzhodni fronti. Dnevnik je pisal že pred drugo svetovno vojno. V njegovih opisih dogajanja v vojni nastopajo tudi konji, ki dodajo dogodkom še močnejši naboj. Zelo živo lahko doživimo grozo uničevalnih spopadov in s slikovitimi opisi vlog konjev doda še večjo grotesknost dogodka: »V mraku že slišimo grmenje topov z leve in desne. Odsev ognjev v daljavi se nam vedno bolj približuje. Ne razumem, zakaj mi še vedno čakamo tu v sredini – da nas obkolijo? Občudujem poljski narod, ki kar ostaja v vaseh ter čaka, kaj mu bo prinesla usoda. Začne se nabiranje konj po vasi, da se bomo lahko hitreje umikali, ko bo prišla takšna komanda. Pričakujemo jo vsak čas. V nekem hlevu stražim zajete konje ter odganjam domačine, ki moledujejo zanje. Prošnje in podkupovanje me ne omehčata, čeprav bi jim rad pomagal. Konji so odslej naša motorizacija ./../ Še vedno utrujeni od dolgega, naporenega marša se pomikamo h glavni cesti, kjer so zopet dolge kolone voz. Na enega od praznih voz zmečemo municijo, čeprav konjevodcu to ni po volji. Po polževo napredujemo, ker po cesti leži polno konj in pokvarjenih vozov, ki nas ovirajo – celo ob mrtvega vojaka se kdaj spotakneš. ./../ Zvečer pride nad nas spet huda nadloga. Poledica na cesti je kriva, da zdrsnе nešteto vozov pod cesto. Najbolj se mi zdi škoda poljskih kuhinj, čeprav zadnje dni ničesar ne skuhamo. Ivanu ne bo treba skrbeti za hrano, ob cesti je dovolj pobitih konj in uničenih kuhinj. V ozračju čutimo nevarnost. Plašno se oziramo, od kod bo prišel Ivan. Kmalu prilete posamezne granate, na cesti nastane velika panika. Vsak

22 Službeni list bivše kr. banske uprave dravske banovine, št. 246/27A, leto 1941. Dostopno na: Digitalna knjižnica Slovenije-dLib.si, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-1P584LCE>.

23 Sax, str. 297.

24 Podzakonski predpis za uredbo o upravljanju in izvajanju lovstva. Verordnungs und Amtsblatt, 1941. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/249/Verordnungs_und_Amtsblatt_1941.pdf.

25 Odredba o obveznostih poročanja o prodaji volov in o najvišjih cenah pritrjenih volov, Verordnungs und Amtsblatt, 17. 6. 1942. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/250/Verordnungs_und_Amtsblatt_1942.pdf.

26 Odredba policije o boleznih živine v zvezi z izdajo potrdil o poreklu, Verordnungs und Amtsblatt, 1942. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/839/Verordnungs_und_Amtsblatt_1943.pdf.

hoče čim hitreje naprej. Držati moramo vozove, da jih drugi ne spodrinejo. Ljudje, konji, vozovi, vse se preriva, vse kriči, da se stokanja ranjencev niti ne sliši. Med to množico granate delajo luknje, ki pa se takoj zapolnijo z novimi vojaki. Naši »slavni« topničarji spregajo konje iz voz in na konjskih hrbtih skušajo ulti masakru. In da je mera polna, se iz ozadja zasliši še ropot tankov, ki to noro stanje samo še stopnjuje. Večina ranjencev se znajde na vozovih, nekaj pa jih v tej zmešnjavi poteptajo konji. Ena od granat pade le nekaj metrov pred nami. Kup zmrcvarjenih trupel, vpitje ranjencev pa prevpije ves ta pekel. /.../ Ob eksplozijah teh meter in pol dolgih granat zračni pritisk prevrača vozove. Med nas priletijo kosi pobitih konj in raztreščenih voz. Podivjani konji dirjajo po cesti in ob njej. Od vseh strani se mešata vpitje ranjencev in rezget konj.«²⁷

Zgodbo skoraj anonimnih konj nam nadgradi Polde Gošnik, prisilni mobiliziranec v nemško vojsko iz Celja, ki je imel jahalno kobilo Richardo. Bil je kurir, telefonist in merilec daljave v konjeniški enoti artilerije in je Richardo uporabljal na kurirskih poteh v Tuniziji. V svojih spominih je naklonjeno omenil svojo zaupnico: »Bila mi je v oporo na večini kurirskih poti, med mirovanjem pa dobra družba. Sem vsaj imel nekoga, za kogar sem skrbel, saj smo delo s konji morali opraviti sami, ker ni bilo nobenega konjskega hlapca. Richardo sem krtačil, jo trepljal in se pogovarjal z njo. Lahko sem ji kaj zaupal, ona pa me je spominjala na domačo hišo in na Celje, kjer so bili konji naši sosedje. Vendar pa je bila moja kobila stara in včasih tudi nerazpoložena za dolge poti.«²⁸ Gošnika so 27. aprila 1943 ujeli Britanci in poslali v taborišče vojnih ujetnikov Douglas Happendon pri Glasgowu. Na čezoceanki Ille-de-France so ujetnike v konvoju odpeljali proti New Yorku, kjer so pristali 6. julija 1943 in prispeli čez tri dni v Camp Roswell v New Mexicu, nato je bil še v štirih ujetniških taboriščih. Domov se je vrnil šele 3. avgusta 1946.

Zaključek

Za vojaka je žival pomenila družbo in tolažbo na vojnih bojiščih. Čeprav so njihove zgodbe primerjalno pogosto v ozadju za človeškimi pripovedmi o junaštvu, je vseeno bila njihova vloga pomembna v celotni pripovedi o vojni. Živali so služile ljudem, bile vdano zveste in pogumne ter predane.

V spominu imam tudi večkrat slišane živalske zgodbe, vezane na drugo svetovno vojno in življenje moje družine, tudi na črno kobilo Muro, s katero je oče med vojno hodil v Domžale, in nemško ovčarko, ki se je ob koncu druge svetovne vojne zatekala k družini moje pratete Mici v Logatcu in ki je bila tako zelo navezana na teto, da jo je, Heka, tako so poimenovali psico, spremljala tudi v cerkev k maši. Seveda pa so mački Mičiko, Viki, Job, Syd in Samantha pa psi Jon, Onyx, Lajka in Appachi samo nekatere živali, ki so me spremljale in spremljajo moje življenje.

27 Dnevnik Franca Rozmana.

28 Gošnik, str. 19.

Povzetek

Avtorico v članku zanima, kakšna je bila v vojnah vloga živali in odnos ljudi do živali. To skuša ugotoviti na več ravneh. Najprej poseže v sedanjo in omenja odnos družbe do živali dandanes in predstavi primere zahvale in priznanja pomembne vloge živali v vojni. V sedanjo se vrne tudi na koncu članka, ko vplete živali iz svojega kroga življenja ter z domačo vojno zgodbo doda osebno noto. Živalim, ki so se na tak ali drugačen način izkazale ali s svojo usodo pridobile pozornost ljudi ter postale slavne in znane, je namenjen drugi del, ki tako poseže v individualnost in različnost. V splošnem delu je predstavljena vpetost živali v vojno dogajanje in njihovo mesto ob človeku, ko njihova prisotnost predstavlja glavni namen uporabe živali v vojni, to je predvsem pomoč človeku v različnih situacijah in za različne namene. Prek splošnih opisov praktične uporabnosti živali, avtorica našteva, v kakšne namene so živali uporabljali in kje so se izkazale. Individualna raven razumevanja živali in sočutja do njih kot vojnih tovarišev se nakaže v vojnih dnevnikih. V štirih vojaških zgodbah jih vojaki vpletajo kot sotovariše v lastno usodo vojne izkušnje. Avtorica ugotavlja, da čeprav je bila vloga živali za človeka zelo pomembna, je človek ni izrazito izpostavljal in omenjal.

V članku izvemo, tudi skozi opise živali, več o življenju slovenskih vojakov med vojnama, saj nam dnevniki kot zbirka subjektivnih utrinkov ponujajo opazovanja in opisujejo izkušnje, prikazujejo odnos med posameznikom in družbo, pa tudi odnos do živali. Kljub subjektivni obarvanosti zapisa so dnevniki pomembni dokumenti za rekonstrukcijo frontnega vsakdana, v katerega so vštete tudi živali.

Summary

In the article, the author explores the role of animals in wars and people's attitudes towards them, examining this on several levels. She begins by focusing on the present, discussing society's current attitudes towards animals and providing examples of how the important role of animals in war is appreciated and acknowledged. At the end of the article, she circles back to the present, introducing animals from her own life and adding a personal touch with a domestic war story. The second part is devoted to animals that have, in one way or another, distinguished themselves or gained attention and fame and notoriety through their fate, thus tapping into individuality and diversity. The general section explores the involvement of animals in war and their role alongside humans, where their presence served primarily to assist in various situations and for different purposes. Through general descriptions of the practical usefulness of animals, the author outlines the roles they played and where they demonstrated their value. On a more personal level, war diaries reflect individual experiences and the empathy felt for animals as companions during wartime. In four military stories, the soldiers include animals as comrades in their own wartime experiences. The author notes that, despite the crucial role animals played for humans, their contributions were not explicitly highlighted or acknowledged by the soldiers. In the article, we also learn more about the lives of Slovenian soldiers during the two wars through descriptions of animals. Diaries, as

a collection of subjective impressions, provide observations, describe experiences, and reflect the relationship between the individual and society, as well as attitudes towards animals. Despite their subjective nature, diaries are valuable documents for reconstructing the everyday life on the front, which included the presence and role of animals.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri

1. Službeni list bivše kr. banske uprave dravske banovine, št. 246/27A, leto 1941. Dostopno na: Digitalna knjižnica Slovenije-dLib.si, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-1P584LCE>, 9. 9. 2024.
2. Odredba o obveznostih poročanja o prodaji volov in o najvišjih cenah pritrjenih volov, Verordnungs und Amtsblatt, 17. 6. 1942. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/250/Verordnungs_und_Amtsblatt_1942.pdf, 9. 9. 2024.
3. Podzakonski predpis za uredbo o upravljanju in izvajanju lovstva. Verordnungs und Amtsblatt, 1941. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/249/Verordnungs_und_Amtsblatt_1941.pdf, 11. 9. 2024.
4. Odredba policije o bolezni živine v zvezi z izdajo potrdil o poreklu, Verordnungs und Amtsblatt, 1942. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/1-1000/839/Verordnungs_und_Amtsblatt_1943.pdf, 30. 8. 2024.
6. Susan Orlean, The dog star, 22 avg 2011. Dostopno na: <https://www.newyorker.com/magazine/2011/08/29/the-dog-star>, 10. 9. 2024.
7. 9 Famous Animals From The First And Second World Wars, Imperial war Museum. Dostopno na: <https://www.iwm.org.uk/history/9-famous-animals-from-the-first-and-second-world-wars>, 10. 9. 2024.
8. The Unsung heroes of World war 2, Eden Camp, Blog, 20 March 2024. Dostopno na: <https://edencamp.co.uk/blog/the-unsung-heroes-of-world-war-ii-animals-in-service/>, 20. 8. 2024.
9. Wojtek the Bear. Dostopno na: <https://ewh.org.uk/wojtek-the-bear/>, 10. 9. 2024.
10. Dickin medal. Dostopno na: <https://www.pdsa.org.uk/what-we-do/animal-awards-programme/pdsa-dickin-medal>, 20. 9. 2024.

Literatura

1. Dnevnik Martina Šterna, Zbirka prisilne mobilizacije v nemško vojsko, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.
2. Dnevnik Franca Rozmana, hrani družina.
3. Cooper, Jill: *Animals in War*. London: Corgi books, 2000.
4. Gošnik, Polde: *Polde Gošnik – P.O.W. zgodba vojnega ujetnika*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009.
9. Jurca, Karel: *Vojni dnevnik desetnika*. Trst: Mladika, 2008.
5. Koncilja, Žiga: »Prezrti heroji velike vojne« Konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne, *Zgodovina za vse*, 2009, št. 2.
6. Koncilja, Žiga: *Prezrti heroji velike vojne*. Konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne. Diplomsko delo. Ljubljana, 2008.
7. Sax, Boria: *Živali v Tretjem rajhu*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2023.

Nataša STRLIČ

univ. dipl. zgodovinarica, muzejska svetovalka,
Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije

E: natasa.strlic@muzej-nz.si T: 01 300 96 35

ŽIVALI JUGOSLOVANSKEGA VODITELJA JOSIPA BROZA TITA MED BRIONI IN ŽIVALSKIM VRTOM V LJUBLJANI (1979–1983)

Izvleček: Prispevek na kratko oriše zgodovino živalskih vrtov v evropskem in slovenskem prostoru ter razvoj Živalskega vrta Ljubljana (dalje ZOO Lj.) in Živalskega vrta Brioni/Safari parka. Na podlagi razpoložljivega arhivskega gradiva Živalskega vrta Ljubljana¹ iz obdobja med 1980 in 1983 poskuša rekonstruirati potek in vsebino dogovarjanja o prevzemu žival z Brionov, ki so jih številni državniki podarili jugoslovanskemu voditelju Josipu Brozu Titu. Prihod živali v ZOO Lj. po njegovi smrti leta 1980 predstavi v kontekstu gospodarske krize, ki je v začetku osemdesetih let 20. stoletja vplivala tudi na delovanje jugoslovanskih živalskih vrtov. Med drugim nakaže inovativne načine pridobivanja finančnih sredstev ter vrsto in količino hrane, ki so jo namenili živalim v ZOO Lj.

Ključne besede: živali, živalski vrt, protokolarna darila, Josip Broz Tito, Brioni, Živalski vrt Ljubljana

Uvod

4. maja 1980 je po nekajmesečni hospitalizaciji v ljubljanskem Kliničnem centru umrl dolgoletni jugoslovanski vodja Josip Broz Tito.

Osebnost, ki je (bila) predmet številnih kritik in hkrati simpatij, je kot velik ljubitelj živali v začetku petdesetih let 20. stoletja na hrvaškem otočju Brioni nadaljeval tradicijo brionskega živalskega vrta. V okviru revitalizacije brionskega otočja ga je obnovil in nadgradil z odprtjem Safari parka leta 1978.

V obore, sprva razpršene po brionskem otočju (Vanga, Veliki Brion), so bile nameščene živali, ki jih je prejel v dar od številnih državnikov, kronanih glav, aristokratov ter bolj ali manj znanih posameznikov ob njegovih obiskih v tujini ali njihovih v Jugoslaviji.

¹ ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2, 9, 10.

Skoraj sočasno s povojnim razvojem Brionov se je začela odvijati zgodba Živalskega vrta v Ljubljani. Živahne pobude o njegovi ustanovitvi v kraljevini SHS/Jugoslaviji so se udeležile leta 1949 v Ljudski republiki Sloveniji.

ZOO Lj. je bil za razliko od ZOO Brioni, ki je bil odprt ozkemu krogu izbrancev in brez večjih finančnih zagat, vse od svoje ustanovitve na široko odprt javnosti in v stalnem iskanju dodatnih finančnih sredstev.

Uprava Brionov se je dobro leto po smrti Josipa Broza Tita, leta 1981, zaradi zmanjšanja finančnih sredstev in redčenja čred ter posameznih (protokolarnih) živali z Brionov odločila, da jih del porazdeli po jugoslovanskih živalskih vrtovih. Prišle so tudi v ZOO Lj..

Dogajanje okrog prevzema Titovih živali z Brionov spoznamo prek zapisnikov in poročil ZOO Lj., njegove korespondence z ustanoviteljem in glavnim financerjem Mestom Ljubljana in s številnimi drugimi deležniki, ki so - v času poglobljajoče se sprva ekonomske krize - na različne načine sodelovali z živalskim vrtom na Večni poti 70 v Ljubljani.

Kratka zgodovina živalskih vrtov

Živalski vrt ali krajše ZOO je kraj, kjer so v ujetništvu za javnost razstavljene zlasti divje in v nekaterih primerih tudi udomačene živali.²

Podatki o času njihovega nastanka niso znani, verjetno pa so povezani s prvimi poskusi udomačitev živali. Okrog leta 4500 pr. n. št. se na območju današnjega Iraka omenjajo prvi golobi v ujetništvu. Zametki živalskih vrtov se nakazujejo v obdobju pred našim štetjem v Egiptu, na Kitajskem, v Asiriji, Babiloniji, antični Grčiji in Rimu. Bili so namenjeni predvsem javnemu razkazovanju živali in sekundarno študiju.

S padcem Rimskega imperija so živalski vrtovi postopoma zamrli, živalske zbirke so v zverinjakih vzdrževali britanski in evropski kralji in cesarji ter plemiške družine. Eden izmed najbolj znanih zverinjakov je bil kraljevi ali Towerski zverinjak v Londonu (Anglija), prvič omenjen v 13. stoletju.

Začetki modernih, sodobnih živalskih vrtov segajo v leto 1752, ko je bil ustanovljen in kasneje za širšo javnost odprt Cesarski živalski vrt/Imperialna menažerija v palači Schönbrunn na Dunaju. Živalski vrt, ki obstaja še danes, je ustanovil Franc I. Štefan Lotarinški, mož cesarice Marije Terezije.

Do sredine 19. stoletja so živalski vrtovi nastajali po vsem svetu. Med tistimi, ki obstajajo še danes, jih je večina v Evropi in več kot 40 jih je starih več kot 100 let. Od konca druge svetovne vojne so se živalski vrtovi še hitreje in globalno oblikovali, toda cilj večine je (bil) javna zabava in komercialni učinek in ne več prvotno proučevanje živali.³

Predhodniki sodobnih živalskih vrtov so bili zverinjaki in menažerije.

2 »Zoo«, ur. Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/science/zoo>.

3 »Zoo«, ur. Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/science/zoo>.

Prvi izraz za prikazovanje predvsem divjadi v ograjenem prostoru v bližini sedeža ali pristave gradu je bil zverinjak. Beseda izvorno pomeni, da »je to prostor, v katerem so zaprte zveri, divje živali«. ⁴ Sprva so bili namenjeni večinoma za gojenje živali za prehrano grajske gospode, sčasoma so vanj namestili zveri za ogled. ⁵

Živali, ki so jih v Evropo prinašali prekomorski raziskovalci, so ogradili v posebna bivališča, jih hranili in prikazovali javnosti ter občasno oddajali potujočim cirkusom. Prijelo se jih je ime menažerija – »cirkuške živali«. Sodobni javni živalski vrtovi v današnjem pomenu besede so se razvili prav iz menažerij, »prostora za zadrževanje divjih in eksotičnih živali v človeškem okolju«. ⁶

Izraz živalski ali zoološki vrt (zoological garden) se je kot ime za menažerijo prvič pojavil leta 1828 za Londonski živalski vrt, ki je bil takrat primarno in kot prvi odprt za znanstvene raziskave živali. Izraz je bil kasneje skrajšan v danes globalno uporabljano kratico ZOO. ⁷

Živalski vrtovi na slovenskem ozemlju in v Ljubljani

Zverinjaki so na našem ozemlju prvič omenjeni že pred letom 1451 v povezavi z rodbino Celjskih grofov. Tradicijo njihovega zverinjaka ob celjskem obzidju je nadaljeval posredni dedič njihovih celjskih posesti Maksimiljan I. Habsburški (vlada 1486–1519), ki si je v tamkajšnjem gozdu omislil velik živalski vrt. ⁸

Prve znane omembe zverinjakov v Ljubljani so povezane z družino Auersperg. K njihovi, leta 1629 zgrajeni baročni palači na mestu današnje Narodne in univerzitetne knjižnice, je spadal tudi zverinjak na pristavi Studenec v Polju, kjer danes stoji poslopje Psihiatrične bolnišnice. Ograjen zverinjak, poln srn, jelenov in druge divjačine, so imeli tudi zunaj ljubljanskega obzidja, verjetno na prostoru današnjega Trga republike. ⁹ Pri gradu Tivoli je stal zverinjak, ki ga je ustanovil francoski maršal Marmont kot guverner Ilirskih provinc (1809–1813).

V Ljubljani je v začetku 20. stoletja do leta 1912 gostovalo kar 14 cirkusov in Ljubljančani so si med predstavami cirkuške živali lahko ogledovali v posebnih menažerijah. ¹⁰

Verjetno prva uradna pobuda za ustanovitev živalskega vrta v Ljubljani je prišla s strani ravnateljstva Narodnega muzeja v Ljubljani leta 1927. Za ustanovitev živalskega vrta v Ljubljani, v enem zadnjih mest na Balkanu brez tovrstne ustanove, sta si intenzivno prizadevali zasebni društvi ZOO in NOE (ustanovljeni leta 1926 in 1934), ki sta pripravili tudi več razstav živali.

4 Fran, geslo zverinjak. Dostopno na: https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=*zverinjak.

5 Butina, »Živalski vrt Ljubljana«, str. 15.

6 Prav tam, str. 15–16.

7 »Zoo«, ur. Encyclopaedia Britannica. Dostopno na: <https://www.britannica.com/science/zoo>.

8 Butina, »Živalski vrt Ljubljana«, str. 42–43.

9 Prav tam, str. 48.

10 Prav tam, str. 50.

Do konca tridesetih let 20. stoletja se je v različnih oblikah pojavljal predlog, da bi ljubljanski ZOO dobil svojo stalno lokacijo v ljubljanskem parku Tivoli, ob tivolskem ribniku oz. za mestno vrtnarijo v Tivoliju, omenjala se je tudi sedanja lokacija pod Rožnikom in pod Golovcem na Rakovniku pri jezerih.¹¹

Zgodba o ustanovitvi, ki se je začela v kraljevini SHS/Jugoslaviji, se je končala v Ljudski republiki Sloveniji (LRS). Marca 1949 je Ljubljana kot sedmo mesto v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji končno dobila svoj živalski vrt. Z začasne lokacije na današnji Kolodvorski ulici v središču Ljubljane se je marca 1951 preselilo na današnje, 18 hektarov veliko zemljišče pod Rožnikom, urejeno po načrtu arhitekta Vlada Gajška.¹²

Živalski vrt Ljubljana na Večni poti, kjer je bilo sprva na ogled le osem vrst živali (jelen, volk, kuna belica, kuna zlatica, par beloglavih jastrebov, jezerski orel, par srebrnih fazanov in dve papigi ari),¹³ je imel v naslednjih desetletjih spreminjajočo se krivuljo razvoja. Ob stalnem večanju in raznolikosti živalskih vrst se je v naslednjih desetletjih ubadal s pomanjkanjem sredstev, nasprotovanjem naravovarstvenikov, odsotnostjo veterinarske službe, v ugodnejših letih pa je gradil nove objekte, se postopoma širil pod Rožnik ter z nakupi in izmenjavami pridobival nove, eksotične živali.

Leta 1976 sta med drugim začela številne obiskovalce razveseljevati prva šimpanza na Večni poti 12, legendarna Marko in Mojca, leto kasneje se jima je pridružila prva (indijska) slonica Ganga.¹⁴

Medtem je v precej drugačnih okoliščinah na hrvaškem otočju Brioni nastajal Safari park.

Živalski vrt in Safari park na Brionih

Vzporedno z nastankom ZOO Lj., leta 1949, je potekala revitalizacija Živalskega vrta na Brionih (Hrvaška). Arhipelag 14 otokov z blago mediteransko klimo, ki leži ob jugozahodni obali polotoka Istra na severu Jadranskega morja, je zaznamovala bogata zgodovina in različni lastniki.

Največji razvojni premik na Brionih je uspel avstrijskemu industrialcu Paulu Kupelwieserju (1843–1919). Od njihovega nakupa leta 1893 je s pomočjo kasnejšega Nobelovca, zdravnika in mikrobiologa Roberta Kocha v začetku 20. stoletja izkoreninil malarijo, zgradil mondeno zdravilišče, ki je privabljalo eminentne goste, in postavil temelje brionskega živalskega vrta. Okrog leta 1910 je na otočje s povabilom, da na Brionih vzpostavi aklimatizacijsko postajo za eksotične živali, povabil znanega lovca na divje zveri Karla Hagenbecka, ki je z zvermi oskrboval evropske živalske vrtove. Leta 1912 je na Brionih zgradil zverinjak za aklimatizacijo živali iz tropskih krajev in vanj med drugim naselil 200 različnih

11 Prav tam, Živalski vrt Ljubljana, str. 57–60.

12 Bojc, Levinja z gangreno, slonici zmrznil rep, šimpanza lovilo 40 miličnikov. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/levinja-z-gangreno-slonici-zmrznil-rep-simpanza-lovilo-40-milicnikov>.

13 Butina, »Živalski vrt Ljubljana«, str. 65.

14 Bojc, Levinja z gangreno, slonici zmrznil rep, šimpanza lovilo 40 miličnikov. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/levinja-z-gangreno-slonici-zmrznil-rep-simpanza-lovilo-40-milicnikov>.

ptic in antilop,¹⁵ ob njem pa še prvo farmo za vzgojo nojev z modernimi inkubatorji v Evropi.¹⁶ V tem času je bila na otočju prosto naseljena tudi divjad (jelen aksis in jelen lopatar, antilope in mufloni).

Po prvi svetovni vojni in razpadu Avstro-Ogrske so Brioni vse do kapitulacije septembra 1943 spadali pod Kraljevino Italijo. Po kratkotrajni nemški zasedbi so bili po drugi svetovni vojni priključeni Hrvaški (Federativni ljudski republiki Jugoslaviji).¹⁷

Leta 1949 so Brioni, predvsem do tedaj neobljuden otoček Vanga, postali priljubljena rezidenca jugoslovanskega voditelja Josipa Broza Tita. Kmalu po letu 1953 jih zaprejo za širšo javnost. Do avgusta 1979, ko je Josip Broz Tito še zadnjič odšel z otočja, so Brioni postali mesto številnih političnih in družabnih srečanj, kjer so se sprejemale pomembne notranje in zunanje politične odločitve.¹⁸

Brionom, na katerih je že prej prosto živela divjad in številne divje ptice, so poseben pečat dale t. i. »protokolarne« živali. Josip Broz Tito jih je kot darilo prejel na številnih obiskih doma in v tujini ter med sprejemanjem znanih in manj znanih obiskovalcev v domovini (Jugoslaviji). Nabor živali z vseh koncev zemeljske oble se je večal z njegovo mednarodno dejavnostjo, veliko eksotičnih primerkov so mu podarili voditelji držav gibanja neuvrščenih. Živali so bile sprva nameščene v obore, kletke, bazene in vodne površine v živalskem vrtu Jadranka, v okolici Titove rezidence Bele Vile in na otočku Vangi.

Titov živalski vrt Jadranka na otoku Veliki Brion se je začel razvijati leta 1953, ko je v dar prejel kazuarja – ptico tekačico iz rodu nojem podobnih ptic, za katerega se je do konca sedemdesetih let, dokler ni iznesel jajc, domnevalo, da je moškega spola ...¹⁹

V ZOO Jadranka so gradili nove objekte za zebre, žirafe, slone, modre antilope, kozoroge, kamele in druge živali, prav tako so v ograjene prostore v okolici Titove rezidence Bele vile na Velikem Brionu namestili rise, pume, leoparda, geparda, leve, bengalskega tigra, različne vrste opic, sove, papige in kanarčke. V ZOO Jadranka je bila preseljena še konjušnica; v starih bivališčih nekdanjega Kupelwieserjevega živalskega vrta, ki je predvidoma stal na območju kamnoloma na osrednjem Velikem Brionu, so med drugim bivali tibetanski medvedi; v sedemdesetih 20. stoletja so bili tam zgrajeni novi prostori za leve in medvede, v bližini je bila fazanerija.

Na Vangi so več desetletij bivali zlati fazani, male papige in tigri, nilski konj, črni labodi, flamingi in afriške kokoške ter morski medvedi.²⁰

15 Butina, Živalski vrt Ljubljana, str. 50.

16 Načinović, BRIONI, Turistična monografija, prev. Ivanka Filipan. Zbirka Turizem in dediščina 45, (Zagreb: založnik Turistička naklada, d. o. o., 2005), str. 17.

17 Girardi Jurkić, »Neobična sudbina histarske brevone«, v: BISERI JADRANA. BRIJUNI, ur. Miljenko Majnarič (Zagreb: Fabra, 2003), str. 10.

18 Načinović »Titovi Brioni«, v: BRIONI, Turistična monografija, ur. Daniel Načinović, prev. Ivanka Filipan. (Zagreb: založnik Turistička naklada, d. o. o., 2005), str. 59.

19 Vitasović, »Tito na Brionima«, v: BISERI JADRANA. BRIJUNI, ur. Miljenko Majnarič (Zagreb: Fabra, 2003), str. 64–72.

20 Vitasović, »Predsjedničko gnijezdo u maikij«, v: BISERI JADRANA. BRIJUNI, ur. Miljenko Majnarič (Zagreb: Fabra, 2003), str. 102 (100–107).

Leta 1978 je na največjem otoku brionskega arhipelaga Velikem Brionu začel delovati 10 hektarov velik Safari park. Vanj so bile nameščene živali, ki so bile do tedaj razpršene po različnih bivališčih na Brionskem otočju. Ob slonjemu paru Sonyju in Lanki, darilu indijske predsednice Indire Gandhi, zebrah, ki jih je podaril gvinejski voditelj Seku Ture,²¹ in govedu zebu (svetem indijskem govedu), poklonu indijskega državnika in politika Jawaharlala Nehruja,²² so park naselili še drugi eksotični rastlinojedci lame, antilope, somalijske ovce in indijske krave²³ ter številne druge »protokolarne« živali. Še danes je ena od atrakcij zgovorni papagaj Koki, Titovo darilo vnukinji Aleksandri (Saši) Broz za njen deveti rojstni dan.²⁴

Oktober 1983 so bili Brioni razglašeni za narodni park. V spremenjenih političnih in ekonomskih okoliščinah²⁵ so bili leto zatem znova odprti za širšo javnost.

Prihod Titovih živali z Brionov v Živalski vrt Ljubljana

Poglabljajoča gospodarska kriza, ki se je v nadaljevanju desetletja prepletala s politično in mednacionalno, je javno izbruhnila kmalu po smrti Josipa Broza Tita v maju 1980²⁶ in vplivala tudi na delovanje 11 živalskih vrtov v Jugoslaviji.

Konec leta 1980 in v začetku 1981 so se ubadali z odpravo prepovedi uvoza za živalske vrtove, z odpravo carinskih dajatev za uvoz eksotičnih živali ter odobritvijo investicijske gradnje v ZOO vrtovih.²⁷ Med utemeljitvami njihovih zahtev za izvzetje od prepovedi investicij za objekte za namestitve živali v ZOO so navedli, da »živalske vrtove v enem letu obiše več obiskovalcev kot vse kulturno-izobraževalne vsebine neke skupnosti skupaj« in dodali, da je »vzdrževanje, dograjevanje in adaptiranje objektov nujno, saj ne smemo niti pomisliti, kaj bi se zgodilo, če ena od nevarnih živalskih vrst zaradi dotrajanosti prostora, v katerem živi, iz njega odide in s tem postane neposredna nevarnost za obiskovalce«.

Tudi ZOO Lj. se ni izognil kasnejšim varčevalnim ukrepom, saj so delavci s 27. marcem 1983 premaknili ure za eno uro naprej in prišli po novi uri na delo ob 7. uri.²⁸ Kot večji uporabniki goriva in bonov za gorivo so za prvo (zimsko) trimesečje leta 1983 predvideli porabo 200 l nafte in 400 l super bencina in v ta namen pri delovni organizaciji Petrol, na Titovi 66 v Ljubljani, dvignili za 24.000 din vrednostnih bonov.²⁹

21 Načinović, BRIONI, Turistična monografija, prev. Ivanka Filipan. Zbirka Turizem in dediščina 45, (Zagreb: založnik Turistička naklada d. o. o., 2005), str. 29.

22 Safari park. Dostopno na: <https://www.np-brijuni.hr/hr/istrazi-brijune/mjesta-koja-morate-posjetiti/safari-park>.

23 Surac in Gamulin, »Prizori iz arkadije«, v: BISERI JADRANA. BRIJUNI, ur. Miljenko Majnarič (Zagreb: Fabra, 2003), str. 48-55.

24 Intihar, »Brioni – mnogo več kot le (nekdanja) Titova rezidenca«. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/potovanja/brioni-mnogo-vec-kot-le-nekdanja-titova-rezidenca>.

25 Načinović »Titovi Brioni«, v: BRIONI, Turistična monografija, ur. Daniel Načinović, prev. Ivanka Filipan. (Zagreb: založnik Turistička naklada, d. o. o., 2005), str. 59.

26 Gabrič, Politična kriza, v: Slovenska novejša zgodovina 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1148-1149.

27 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 9, mapa 21/Dopis Zoološkega vrta Beograd, št. 349, 30. 12. 1980.

28 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 10, mapa 24/ Obvestilo vsem sodelavcem Zoološkega vrta, št. 142/83, 25. 3. 1983.

29 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 10, mapa 24/ Nabava denarnih bonov za nakup, št. 50/83, 3. 2. 1983.

Vseskozi pa je potekala živahna komunikacija o možni izmenjavi živali z jugoslovanskimi živalskimi vrtovi. ZOO Split jim je ponudil par tri mesece starih bengalskih tigrov,³⁰ Zoološki vrt Grada Beograda³¹ pa med drugim dva mladiča ameriškega bizona, jaguarja in tibetanskega jaka.³² ZOO Lj. pa je z zabavnim parkom na otroškem igrišču³³ k obisku želez privabiti predvsem mlajše obiskovalce.

Kljub skrajno resnim gospodarskim razmeram v Jugoslaviji, ki so pod vprašaj postavile tudi obstoj živalskih vrtov, se je poleti 1981 začela odvijati zgodba o prevzemu živali z Brionov, ki so postale eden od predmetov Titove dediščine.

Živalska vrtova v Ljubljani in na Brionih, ki sta se tri desetletja razvijala ob neprimerljivi finančni podpori in različni dostopnosti javnosti, sta po Titovi smrti dobila skupni imenovalec.

Konec julija 1981 je direktor ZOO Lj. Franc Pavlin opisal obisk in ogled živali na Brionih, »ki so dragocen primerek svoje vrste in tako enkratna priložnost, ki se je ponudila vsem vrtovom v Jugoslaviji, da obogatijo svoje vrtove«. Predstavniki jugoslovanskih živalskih vrtov so se med seboj dogovorili, katere živali so primerne za posamezen vrt ali kot zamenjava lastnih primerkov ali za povečanje števila eksponatov. ZOO Lj. je bilo ponujeno največje število primerkov: 2 gazeli, 6 kozorogov, 4 gamsi, 2 somalijski ovci, 3 antilope, 1 lama, 1 kamela, 3 zebu goveda, 4 levi, 2 pumi, 2 medveda, juk govedo in 6 galeb. Navedel je, da bi jih ZOO Lj. z veseljem sprejel, toda z določenim zadržkom. Obore (ograjene prostore) oz. bivališča za najzahtevnejše primerke (kamela, zebu govedo, levi, pumi, medved, govedo juk in galebe) že imajo, nimajo pa primernih namestitev za gazele, gamse, somalijske ovce, kozoroge in antilope. Zanje bi potrebovali visoke obore, skalnjake s pribežališči in drugo opremo za normalno počutje živali. V ta namen bi bilo treba urediti 27.000 m² površin. Strošek postavitve od najdražjih zaščitnih 3,5 m visokih ograj trdne izvedbe do najcenejših krmišč z zavetrnimi stenami in nadstreški bi po grobem izračunu znašala 14.400.000 din.

Sprejem živali z Brionov je bil hkrati tudi edina možnost, da dobijo nove primerke eksotičnih živali. K temu jih spodbuja tudi zakon, »ki nam prepoveduje uvoz kakršnihkoli živali, tudi če bi imeli lastna devizna sredstva«. Direktor Pavlin je na koncu zapisal, da »prevzem daril, ki jih je dobil naš predsednik v poklon od tujih državnikov kot izredni ljubitelj živali, predstavlja za nas – in verjetno enako tudi za vse druge Ljubljance – izredno pozornost in tudi obveznost v spomin na našega predsednika« ter hkrati predlaga ljubljanskim skupščinam mesta in občin, da vložijo vse napore za združitev sredstev v predlagani višini.³⁴

Medtem ko so ljubljanski oblastniki usklajevali denarna sredstva, potrebna za udobno namestitev živali, je konec septembra v ZOO Lj. prispel dopis upravnika dr. Franja Radišića iz Kabineta predsednika republike, Uprava otoka Brioni. V njem je bila zapisana odločitev Predsedstva SFRJ, da se živali iz ZOO Brioni, ki so jih Titu poklonili voditelji prijateljskih držav, poklonijo živalskim vrtovom po državi.

30 ZAL LJU 864 Živalski vrt Ljubljana, TE 9, mapa 21/Dopis Prirodoslovnog muzeja - Zoološkega vrta Split, št. 97/1, prejet 7. 7. 1981.

31 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 9, mapa 21/ Dopis Zoološki vrt Beograd, prejet 20. 4. 1981.

32 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 9, mapa 21/ Pregled viška živali Zoološkega vrta grada Beograda, 14. 4. 1981.

33 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 9, mapa 21/ Odločba Skupščine mesta Ljubljana, št. 10/11-22/30- 228, 6. 4. 1981.

34 ZAL LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 9, mapa 21/Prošnja-Prevzem živali iz živalskega vrta na Brionih, 310/1, 31. 7. 1981.

O razdelitvi teh živali so se dogovorili 21. julija 1981 na sestanku na Brionih z direktorji živalskih vrtov. ZOO Lj. je bilo dodeljenih 14 živali: lama (samica), 2 Levinji in lev, gazela dorkas (samica), kozorogi (2 samici in samec), mosuanski ovci (samica in samec), zebu govedo (2 samici in 2 samca). Zaposlili so jih, naj čim prej ustvarijo pogoje za prevzem živali in pripravo kletk za njihov transport.³⁵

Od prvotno 37 obljubljenih živali je bilo ZOO Lj. dodeljenih le 14, med večjimi in »atraktivnejšimi« živalmi ni bilo kamele, pum in medvedov. Da sta vsaj dve živali z Brionov prispeli do konca leta 1981 (pred 28. decembrom 1981), priča ročno napisano poročilo o slabem zdravstvenem stanju samca zebu goveda z Brionov. Kljub zdravstvenemu pregledu, zdravljenju z injekcijo s kofeinom in antibiotiki ter premestitvi samca in samice v slonjak, je samec poginil v noči z 28. na 29. december 1981.³⁶

Že 30. septembra 1981 se je direktor ZOO Ljubljana Franc Pavlin obrnil na podjetje ŽITO s prošnjo za finančno pomoč.³⁷ ZOO Lj. je že predhodno dobro sodeloval s slovenskimi (živilskimi) podjetji. Emo-na (Agroemona) je prispevala sadje, zelenjavo in drugo hrano za živali, Perutnina jih je oskrbovala z jajci in perutnino, Droga s soljo za bazen morskega leva, pri nakupu leva je sodeloval Hotel Lev.³⁸

Med drugim zapiše, da so jim zaradi redčenja čred z Brionov v dar ponudili večje število živali, ki »so vsa darila tujih državnikov našemu predsedniku«. Kot enemu izmed najlepše urejenih in vzdrževanih jugoslovanskih ZOO-jev z najlepšo perspektivo razvoja so jim ponudili največ živali.³⁹

Pri sestavljanju finančne konstrukcije za leto 1982 se je ZOO Lj. glede zagotovitve proračunskih sredstev, potrebnih za ureditev bivalnih prostorov za podarjene živali z Brionov, obrnil tudi na svojega ustanovitelja, mesto Ljubljana. Njihovo predhodno prošnjo za zvišanje sredstev so očitno upoštevali. Proračun ZOO Lj. za leto 1982⁴⁰ je znašal 10.029.200, 6 din, kar pomeni, da je bil za 938.200, 6 din višji od proračuna za leto 1981, ko je vseh pet ljubljanskih občin prispevalo po 1.000.000 din, mesto Ljubljana pa 4.091.000 din – skupaj 9.091.000 din.⁴¹

ZOO se je financiral tudi od prodaje živalskih kož⁴², prodaje živali in odškodnin za poginule živali. Leta 1983 je npr. od prodaje iztržil 407.810, 05 din. Nove lastnike je dobilo 107 papig skobčevk (za primerek 700 din) in 64 hrčkov (za primerek 700 din), najbolj donosne pa so bile prodaje košute (18.900 din), konja pony (12.750 din), divjega prašiča (10.000 din), rdeče are (60.000 din), bizona (35.700 din) in osla (29.600 din). Z odškodninami poginulih živali so prejeli dodatnih 273.670,00 din.⁴³

Na zadnji dan leta 1982 je v ZOO Lj. bivalo 142 vrst živali s 557 primerki, za katere so med drugim porabili (v kilogramih): 5119,9 koruzna zrna, 2112 kostanja, 2070 kolerabe, 18.387 kruha, 7767 kore-

35 ZAL_LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 9, mapa 21/ Dopis Zoološki vrt, št. 01/2345-81, 25. 9. 1981.

36 ZAL_LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 2, mapa 3/ Poročilo o poginu pri zebu govedu (Brionski).

37 ZAL_LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 9, mapa 21/ Prošnja za finančno pomoč na podjetje ŽITO, 415/1.

38 Butina, Živalski vrt Ljubljana, str. 82.

39 ZAL_LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 9, mapa 21/ Prošnja za finančno pomoč na podjetje ŽITO, 415/1.

40 ZAL_LJU 864, ŽIVALSKI VRT LJUBLJANA, TE 2 (3-7), mapa 3/ Finančno poročilo za leto 1982, 10.

41 ZAL_LJU 864 Živalski vrt Ljubljana TE 9, mapa 21/Zagotovitev proračunskih sredstev za program dejavnosti živalskega vrta v letu 1981, št. 90/81, 16. 3. 1981.

42 Prav tam.

43 ZAL_LJU 864, ŽIVALSKI VRT LJUBLJANA, TE 2 (3-7), mapa 3/ Finančno poročilo za leto 1983.

nja, 23.260 mesa, 3695 mešanice žit, 16.450 pese, 9214 rib, 8619 sadja, 75.450 sena, 22.647 morske soli, 60.334 zelenjave, pa tudi 15 morskih prašičkov, 22 pritlikavih turških kur, 15 navadnih kokoši in 7 navadnih kuncev, 90 kg arašidov in 102 kg različnih vrst čajev.⁴⁴

Sodelovanje z ZOO Brioni se je nadaljevalo tudi leta 1983.

Po obisku tedanjega in nekdanjega direktorja Petra Durjave in Franca Pavlina v Živalskem vrtu na Brionih⁴⁵ so se dogovorili še o brezplačnem prevzemu šestih ptic kamenjark z gajbico, ženskega mladiča kamele, samca nilgav antilope, samca kozoroga, samca muflona, samca gazele dorkas ter močvirske antilope in jelenov axis (ko bodo obore).⁴⁶

V sodelovanju z ZOO Brioni so se dogovarjali še o nabavi žiraf, za katero naj bi poskrbel gospod Van Den Brinku, dobavitelj živali.⁴⁷ Potem ko je bil julija 1983 znova potrjen sklep o nabavi žiraf,⁴⁸ je bila še istega leta dokončana investicija v oboro za žirafe v vrednosti 652.798 din.⁴⁹ Za njihov nakup je prispevalo več ljubljanskih osnovnih šol, Pionirski odred OŠ Turjak in dva posameznika.⁵⁰

22. novembra 1983 je z zamudo in iz zanimivih razlogov z Brionov v ZOO Lj. končno prispela lama.⁵¹ Tega dne se je opravila njena primopredaja med predstavnikoma Vojne pošte 8868 Pula – vojno letališče Pula in ZOO Lj. Lama je namreč postala nevarna, saj je, kadar je bila izpuščena, hodila in prečkala površine, po katerih so se premikala letala, bila je agresivna do ljudi, napadala in ranila je vojake in starešine. Z veterinarjem komande garnizona Pula so se zato odločili, da se lama ali ubije ali preda neki družbeni organizaciji, ki bi jo potrebovala. Uprava ZOO LJ. je izvedela za lamo, ki jim jo je ta vojna pošta dolgovala, in prosila, da jim jo predajo, ker tega primerka še nimajo. Komanda enote je odločila, da se lama brez odškodnine preda ZOO Lj. pod pogojem, da oni izpeljejo prevoz.⁵²

Morda je šlo prav za lamo, ki je v osemdesetih letih preteklega stoletja pogosto pljuvala na vsiljive obiskovalce in je slišala na ime Joško⁵³ in avtorico prispevka na podlagi otroškega spomina spodbudila k pisanju tega prispevka.

Urbana zgodba o Jošku je s tem dobila širši zgodovinski kontekst in odstrla delček slabo poznane zgodbe o živalih Josipa Broza Tita v ZOO Lj.. V 75 let starem (l. 2024) živalskem vrtu, kjer danes gojijo domorodno živalstvo Slovenije in nekaj tujerodnih predstavnikov dvoživk, plazilcev, ptičev in sesalcev,⁵⁴ pa morda še danes živijo potomci živali z Brionov.

44 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Finančno poročilo za leto 1982, str. 9–10.

45 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Zapisnik št 2/83.

46 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Zapisnik št. 3/83, 1. 4. 1983.

47 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Zapisnik št. 2/83.

48 Prav tam.

49 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Zapisnik na podlagi odločbe direktorja ZOO Ljubljana, šte. 545/1.

50 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2 (3-7), mapa 3/ Finančno poročilo za leto 1983.

51 ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 10, mapa 24/ Zapisnik o izvedeni primopredaji lame, 22. 11. 1983.

52 Prav tam.

53 Hönigsfeld, Zoološki vrt mesta Ljubljane, 72.

54 ZOO Ljubljana. Dostopno na: <https://www.zoo.si/predstavitev-zoo/zgodovina#navigation>.

Povzetek

Zametki živalskih vrtov, *danes območij, kjer se skrbi za živali, zlasti divje, tako da jih lahko ljudje gledajo ali proučujejo*, so verjetno povezani s prvimi poskusi udomačitev živali.

Predhodniki sodobnih živalskih vrtov so bili zverinjaki in menažerije. Prve omembe zverinjakov na slovenskem ozemlju v 14. stoletju so povezane z rodbino Celjskih grofov, v Ljubljani v 17. stoletju z rodbino Auersperg.

Začetek modernih, sodobnih živalskih vrtov predstavlja Cesarski živalski vrt v palači Schönbrunn na Dunaju ustanovljen leta 1752.

Ljubljana je po več desetletnih prizadevanjih svoj živalski vrt dobila leta 1949 in se na današnjo lokacijo na Večno pot pod Rožnik preselil dve leti kasneje. Vzporedno z nastankom Živalskega vrta Ljubljana je potekala revitalizacija Živalskega vrta na hrvaškem otočju Brioni, priljubljeni in za javnost zaprti rezidenci jugoslovanskega voditelja Josipa Broza Tita. Vanj so bile nameščene živali, ki jih je v dar prejel od številnih predvsem političnih voditeljev.

Leta 1981, dobro leto po smrti Josipa Broza Tita, je Predsedstvo SFRJ odločilo, da zaradi zmanjšanja finančnih sredstev ter redčenja čred in posameznih (protokolarnih) živali z Brionov, del živali porazdeli po jugoslovanskih živalskih vrtovih. Razmeroma skromno ohranjeno arhivsko gradivo med drugim razkriva, da so Živalskemu vrtu Ljubljana leta 1981 dodelili 14 živali. Dve leti kasneje so prevzeli še »problematično« *lamo z vojaškega letališča v Puli, leta 1983 so se dogovarjali o prevzemu vsaj še 12 živali z Brionov.*

V obdobju poglobljajoče gospodarske krize, ko so se jugoslovanski živalski vrtovi ubadali tudi z odpravo carinskih dajatev za uvoz eksotičnih živali, so bile živali z Brionov edina možnost, da dobijo nove primerke eksotičnih živali.

Summary

The beginnings of zoos, modern-day facilities where animals, especially wild ones, are cared for and displayed so that people can see or study them, are likely linked to the earliest attempts to domesticate animals.

The predecessors to today's zoos were menageries. The first mentions of menageries on Slovenian territory in the 14th century are associated with the Counts of Celje, and in the 17th century Ljubljana to the Auersperg family.

The beginning of modern zoos is marked by the establishment of the Imperial Menagerie in Schönbrunn Palace in 1752.

After several decades of effort, Ljubljana finally got its own zoo in 1949, which moved to its pre-

sent location to Večna pot under Rožnik two years later. Concurrent with the establishment of the Ljubljana Zoo, the revitalisation of the Brijuni Zoo on the Croatian island of Brijuni, the popular and closed-to-the-public residence of Yugoslav leader Josip Broz Tito, was underway. It housed animals that he had received as gifts from numerous, mainly political leaders.

In 1981, a little over a year after the death of Josip Broz Tito, the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia decided to distribute a portion of the animals from Brijuni to zoos across Yugoslavia due to decreasing financial resources and a reduction in the number of herds and individual (protocol) animals. The relatively scarce archival material that has survived reveals, among other things, that Ljubljana Zoo was allocated 14 animals in 1981. Two years later, they also took in a 'problematic' llama from a military airfield in Pula, and in 1983, there were discussions about accepting at least 12 more animals from Brijuni.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

1. ZAL LJU 864, Živalski vrt Ljubljana, TE 2, 9, 10.

Spletni viri

1. Bojc, Saša: »Levinja z gangreno, slonici zmrznil rep, šimpanza lovilo 40 miličnikov«. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/levinja-z-gangreno-slonici-zmrznil-rep-simpanza-lovilo-40-milicnikov>, 8. 9. 2024.
2. Intihar, Anja: »Brioni – mnogo več kot le (nekdanja) Titova rezidenca«. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/potovanja/brioni-mnogo-vec-kot-le-nekdanja-titova-rezidenca>, 9. 9. 2024.
3. Safari park. Dostopno na: <https://www.np-brijuni.hr/hr/istrazi-brijune/mjesta-koja-morate-posjetiti/safari-park>, 9. 9. 2024.

Literatura

1. BISERI JADRANA. BRIJUNI, ur. Miljenko Majnarič, Zagreb: Fabra, 2003.
2. Butina, Vasja: »Živalski vrt Ljubljana : jubilejni pogled v zgodovino in prihodnost«, Ljubljana: Živalski vrt : Mestna občina, 2009.
3. Hönigsfeld Adamič, Marjana: »Zoološki vrt mesta Ljubljane«, Založništvo in izdelava - Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1986.
4. Načinović, Daniel: »BRIONI, Turistična monografija, prev. Ivanka Filipan. Zbirka Turizem in dediščina 45«, Zagreb: založnik Turistička naklada, d. o. o., 2005.
5. Slovenska novejša zgodovina 2, 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Komisija za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS

ZLATA PRAVILA

ZLATA PRAVILA SESTAVLJANJA RAZISKOVALNIH NALOG

Raziskovalna naloga je skupno delo mladih raziskovalcev, ki pod mentorskim vodstvom naredijo prve korake na področju raziskovanja preteklosti. Namen naloge je spodbujanje uvajanja v raziskovalno delo, spoznavanje metodologije dela, literature in virov ter usmerjanje k naklonjenosti do širokega področja kulturne dediščine.

1. Obseg pisnega izdelka naj bo skupaj z grafičnim gradivom (tabele, grafikoni, fotografije ...) 20 do 30 strani, besedila 30.000 do 40.000 grafičnih znakov. Format strani A4, zvezanih s spiralo. Na naslovnici naj bosta poleg raziskovalne teme in posebnega naslova raziskave tudi ime in kraj šole. Na eno od prvih strani sodijo tudi ime, priimek in delovno mesto mentorja ter obvezna navedba avtorjev raziskave (učenk in učencev) z navedbo njihove starostne skupine – razreda.
2. Vsak zgodovinski krožek z enim mentorjem praviloma predloži le eno raziskavo. Namen programa je skupinski izdelek mladih raziskovalcev. Če učenci opravijo več ločenih raziskav, so vendar te toliko sorodne (na isto razpisano temo), da jih je mogoče povezati v eno zgodbo. Komisija je pripravljena v ocenjevanje sprejeti le predhodno dogovorjene in dobro utemeljene izjeme.
3. Nalogi mora biti dodano kratko poročilo mentorja, kjer naj bodo na kratko popisani potek dela in posebne značilnosti ter predstavljeni tudi učenci, ki so nalogo delali (starost, razred).
4. Raziskovalna naloga mora biti sestavljena smiselno: utemeljitev izbrane teme, načrt in metode raziskovalnega dela, potek raziskave in posamezni rezultati dela, skupne ugotovitve in sklep, priloge, sezname (posebej tudi uporabljene literature in virov), kazalo. Vsebina raziskovalne naloge naj bo podana smiselno, pregledno povzeti in v zaokroženi obliki naj bodo izpeljani tudi izsledki raziskave.
5. Smiselno je navesti, kdo je kaj delal, vključno s pomočjo mentorja, še posebej, če v krožku sodeluje večja skupina učencev, pri čemer je delitev dela in vlog nujna.
6. Iz besedila mora biti jasno razvidno, od kod je informacija, ki jo navajate. Za ta pojasnila uporabite opombe. Opombe morajo biti pisane enotno, priporočljive so opombe pod črto na vsaki strani (footnote). Na koncu besedila je obvezen seznam literature ter arhivskih, časopisnih, ustnih in drugih virov. V seznamu navedete **za literaturo**: priimek in ime avtorja, naslov dela ter kraj in

leto izida, npr.: Studen Andrej, Rabljev zamah, Ljubljana 2004. V opombah pa je dovolj navesti le priimek avtorja, naslov (lahko skrajšan) in stran, na kateri je navedeni podatek, npr.: Studen, Rabljev zamah, str. 15. Če gre za članek pa v seznamu literature dodate še revijo ali zbornik, v katerem je bil članek objavljen (npr.: Gomiršek Tanja, Materialne razmere briških otrok v 19. stoletju, Kronika 2012, št. 2 ali npr.: Habinc Mateja, Spominski predmeti in ohranjanje spomina, Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov, Ljubljana 2013. Pri citiranju **arhivskih virov** navedete ustanovo, ki vir hrani, ime fonda ali zbirke in št. tehnične enote oz. signaturo, npr.: (ZAL) Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 258, Splošno žensko društvo. V opombah lahko za ustanovo uporabite že uveljavljeno kratico, ki pa jo v seznamu navedete v oklepaju pred imenom ustanove (kot v zgoraj navedenem primeru), v sprotnih opombah pa navedete tudi naslov dokumenta, npr.: ZAL, LJU 3258, fasc. 2, Zapisnik z dne 12. 1. 1950. Pri **dokumentarnem gradivu** pa ime ustanove ali osebo, ki vir hrani in ime dokumenta, npr.: Osnovna šola Draga Bajca Vipava, Šolska kronika 1859–1919, ali npr.: Jože Pokorn, Družinski arhiv, mrliški list – zasebna last.

Pri časopisnih in objavljenih (izdanih) virih mora citat vsebovati naslov časopisa, priimek in ime avtorja (če je znan), naslov dela, številko, datum ali leto izida in stran, npr.: Jutro, Lakota v Indiji je vedno hujša, št. 41, 18. 10. 1943, str. 1 oziroma npr.: Uradni list Ljudske republike Slovenije za leto 1947, 4. 1. 1947, št. 1. Pravilniki, navodila, odredbe in odločbe ministrstev vlade Ljudske republike Slovenije, čl. 8, str. 2.

Ne pozabite navesti tudi ustnih virov: priimek in ime, starost osebe ter leto, ko je posredovala podatke, kot tudi kdo hrani zapis posredovanih podatkov (če želi oseba ostati anonimna, se jo predstavi le s kraticami).

Pri navajanju **vsebin, ki so dostopne na svetovnem spletu**, citiramo v izvorni digitalni obliki, kar pomeni, da citirate, kot je navedeno v spodnjih primerih, pri čemer morate dodati, da je citirana digitalna oblika, dostopna na svetovnem spletu – naslov portala (z URL naslovom/enoličnim krajevnikom vira in datumom dostopa), npr:

- Jutro, Lakota v Indiji je vedno hujša, št. 41, 18. 10. 1943, str. 1. Dostopno na: Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PFESGHF6/?query=%27source%3d%C4%8Dasopisje%40AND%40srel%3dJutro+%28Ljubljana.+1931-1943%29%27&browse=%C4%8Dasopisje&sortDir=DESC&sort=date&node=besedila%2f1&pageSize=25>, 10. 2. 2014.
- Jeraj Mateja, Slovenke na prehodu v socializem, Ljubljana 2005. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://sistory.si/SISTORY:ID:873>, 29. 9. 2010.
- R. K.: Tino spomin na Črno gnal do olimpijskega naslova. Dostopno na: Tino spomin na Črno gnal do olimpijskega naslova: Prvi interaktivni multimedijški portal, MMC RTV Slovenija, <http://www.rtv slo.si/sport/oi-2014/alpsko-smucanje/tino-spomin-na-crno-gnal-do-olimpijskega-naslova/329705>, 12. 2. 2014.
- Anton Korošec - Wikipedija, prosta enciklopedija, <http://sl.wikipedia.org/wiki/AntonKoro%C5%A1ec>, 10. 2. 2014.

7. Priloženo slikovno gradivo mora biti opremljeno tako, da je jasno razvidno, kaj priloga predstavlja, časovna datacija in izvor. Priporočamo komentar neposredno pod slikovno prilogo.
8. V primeru raziskave, kjer so bile na enako ali podobno temo že kdaj prej opravljene raziskave, je v sklepnem delu smiselno povzeti razlike ali potrditi starejše raziskovalne rezultate ter jih mogoče primerjati s podobnimi znanimi raziskavami za druge kraje oziroma za širše območje.
9. Predstavitev naloge (ustni zagovor) na končnem srečanju lahko traja 10 do 15 minut. V njem naj učenci predstavijo bistvo svoje raziskovalne naloge. Večji poudarek naj bo namenjen predvsem novim ugotovitvam raziskav. Zaželeno je, da predstavitev vsebuje ppt predstavitev in/ali kakšen zanimiv način prezentacije (skeč, dvogovor idr.).
10. Komisija pri pregledovanju in ocenjevanju raziskovalnih nalog ter predstavitev nalog upošteva:
 - izvirnost izbrane raziskave,
 - vsebino raziskovalne naloge,
 - nove ugotovitve,
 - upoštevanje literature o izbrani temi,
 - citiranje – navajanje virov in literature,
 - metodo dela in njene učinke,
 - način povezovanja podatkov v skupno zgodbo,
 - ujemanje ilustriranega gradiva s potekom zgodbe,
 - sklepe (kaj vam je iz raziskave uspelo ugotoviti, povzetek),
 - razumljivost in jasnost poteka dela,
 - opremljenost naloge,
 - količino vloženega dela,
 - jezikovno neoporečnost,
 - dovršenost,
 - zbrano in uporabljeno gradivo,
 - lokacijo šole, ki vpliva na dosegljivost in izbor gradiva,
 - število in starost sodelujočih učencev,
 - samostojen nastop in jasno podana vsebina naloge in nove ugotovitve na predstavitvi,
 - uspešno mentorsko delo, ki je prepoznano pri končnem izdelku raziskovalne naloge.
11. Rok za oddajo raziskovalnih nalog je 31. marec tekočega šolskega leta.

PREDSTAVITEV PROGRAMA MLADI RAZISKOVALCI ZGODOVINE

Program Mladi raziskovalci zgodovine organizirata Komisija za delo zgodovinskih krožkov in Zveza prijateljev mladine Slovenije. Poslanstvo raziskovalnega programa je raziskovanje družbe in dogodkov v preteklosti (polpretekla zgodovina) ter popularizacija znanosti in znanja med mladimi. Med cilji raziskovalnega programa je med mladimi oblikovati pravilen odnos do kulturne dediščine in pomen njenega ohranjanja. Pri tem ne zanemarimo usmerjanja mentorjev v kakovostno metodološko in pedagoško delo zgodovinskih krožkov, uvajanje mladih v sistematično raziskovalno delo in v samostojno oblikovanje izsledkov raziskovanj ter tudi v samostojno predstavitev dognanj raziskovanja. Temeljno vodilo pri tem je vzpodbujati skupinsko delo zgodovinskih krožkov in krepitev odgovornosti posameznika do dela v skupini za doseg cilja.

Komisija sodeluje pri krepitevi pravic otrok do izobraževanja, ki sodi med osnovne človekove in otrokove pravice. Otrokove pravice so zapisane v Konvenciji o otrokovih pravicah, ki jo je 20. novembra 1989 sprejela Generalna skupščina Združenih narodov.

V Komisiji za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS deluje trenutno okoli 20 slovenskih zgodovinarjev in etnologov, ki so sicer zaposleni v različnih slovenskih znanstvenih in kulturnih institucijah. Članstvo in delo v Komisiji sta prostovoljna. Člani Komisije imajo status prostovoljcev pri ZPMS.

Delo Komisije poteka po dolgoletnem uveljavljenem delovnem redu. Komisija se srečuje na sejah, kjer običajno obravnava tekoče delo, na skupnem ocenjevanju raziskovalnih nalog in na državnem srečanju z mladimi raziskovalci zgodovine. Za mentorje zgodovinskih krožkov organizira izobraževalni seminar, na katerem izda zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov, ki je dostopen tudi na spletni strani ZPMS. Med naloge Komisije sodijo izbor raziskovalnih tem, priprava izobraževalnega seminarja za mentorje zgodovinskih krožkov in njihovo usmerjanje v kakovostno metodološko delo z mladimi raziskovalci, prebiranje in ocenjevanje raziskovalnih nalog ter organizacija državnega srečanja z ustnimi predstavitvami raziskovalnih rezultatov in priprava strokovne ekskurzije.

Komisijo vsebinsko in programsko vodi predsednik, ki predstavlja komisijo navzven. Njegov mandat traja dve leti od junija do junija. V tem času izpelje dve raziskovalni obdobji: dva zbornika, dva seminarja, dve ocenjevanji in dve srečanja z možnostjo ponovne izvolitve oz. podaljšanja mandata. O delovanju obvešča zainteresirano javnost. V skladu z akti ZPMS po potrebi sodeluje pri organih ZPMS.

Naloge predsednika Komisije za delo zgodovinskih krožkov so:

- vodi Komisijo,
- vodi seje Komisije,
- tesno sodeluje s strokovnim sodelavcem ZPMS,
- vodi seminar za mentorje zgodovinskih krožkov,
- vodi srečanje mladih raziskovalcev zgodovine,
- sodeluje pri pripravah, urejanju in izdaji zbornika za mentorje zgodovinskih krožkov (kontaktira predavatelje, se dogovarja za vsebino, po potrebi sodeluje z drugimi člani Komisije,

napiše uvodnik za zbornik z vsakokratno obrazložitvijo raziskovalne tematike, je glavni urednik zbornika, sodeluje pri korekturah ...),

- po potrebi se udeležuje drugih sestankov.

V začetku šolskega leta Komisija pripravi seminar za mentorje zgodovinskih krožkov, na katerem mentorji dobijo osnovne strokovne informacije o razpisani raziskovalni tematiki. Raziskovalno vsebino določi Komisija za delo zgodovinskih krožkov na eni svojih spomladanskih sej. Na seminarju povabljeni strokovnjaki iz razpisnega področja predstavijo članek, ugotovitve, strokovno literaturo in vire ter izpostavijo raziskovalne možnosti, ki bi bile posebej zanimive za mlade raziskovalce.

Raziskava, ki jo izvedejo mladi raziskovalci, poteka v lokalnem okolju od oktobra do konca marca. Raziskovalne naloge morajo ustrezati razpisnim navodilom in kriterijem, ki veljajo za raziskovalno delo. Učenci zbirajo gradivo, se seznanjajo s primarnimi in sekundarnimi viri, sodelujejo z lokalnimi institucijami, opravljajo terensko delo, iščejo informacije po arhivih, knjižnicah, na internetu ter se naučijo temeljnega pristopa k obravnavanju oz. znanstvenemu proučevanju gradiva in oblikovanju zaključkov. Pri tem je zelo pomembno, da si znajo mladi pod vodstvom mentorjev delo razdeliti ter da so sposobni svoja dognanja združiti in oblikovati v enotno zgodbo ter izpostaviti ugotovitve. Končno raziskavo oblikujejo v pisni obliki – raziskovalni nalogi. Pri raziskovalnem delu in izdelavi raziskovalne naloge je zelo pomembna vloga mentorja, ki učence nauči osnovnih zakonitosti raziskovalnega dela, jih usmerja pri delu in pomaga z nasveti.

Člani Komisije raziskovalne naloge prebirajo v mesecu aprilu. Ocenjevalci morajo izpolniti ocenjevalne liste in napisati pisno oceno. Vsak ocenjevalec ima pravico oziroma dolžnost samostojno napisati in podati svojo oceno. Ocenjevalec mora prebrati nalogo in jo samostojno oceniti. Vsako nalogo preberejo najmanj trije ocenjevalci. Na seji Komisije se poda skupna ocena naloge. V primeru vmesne ocene mora Komisija oceno uskladiti, in znova ovrednotiti nalogo. Ocenjevalna seja komisije je praviloma pred zaključkom srečanja. Pri ocenjevanju nalog člani Komisije poleg strokovnih, znanstvenih, splošnoizobraževalnih in drugih zahtev upoštevajo še zlasti delo mladih, njihova prizadevanja in pridobljena znanja. Raziskovalne naloge se ocenijo z zlatim, srebrnim ali bronastim priznanjem. Člani Komisije so odgovorni za tajnost ocen raziskovalnih nalog do končne podelitve priznanj.

Ob koncu raziskovalnega leta je enodnevno ali dvodnevno zaključno srečanje mladih raziskovalcev. Kraj in termin se določita v okviru organizacijskih možnosti.

Del skupne ocene je tudi ustna predstavitev naloge. Učenci na zaključnem srečanju svojo raziskovalno nalogo predstavijo in utemeljijo zaključke. V izjemnih okoliščinah lahko Komisija predstavitev nalog zahteva že ob oddaji raziskovalnih nalog in jih takrat tudi oceni.

Ob ustni predstavitvi nalog je zagotovljena prisotnost članov Komisije za delo zgodovinskih krožkov. Pri ustni predstavitvi tem se učenci učijo samostojnega nastopanja, jasnega izražanja ter sposobnosti ustnega oblikovanja in predstavitve celotnih idej. Istočasno drugi učenci, ki poslušajo predstavitve, evalvirajo svoje delo in pridobijo dodatne izkušnje, poglede na oblikovanje ter pristop k raziskovalni nalogi.

Učenci lahko na predstavitvah uporabljajo različne pripomočke, vendar v okviru prostorskih in tehničnih možnosti, zanje morata poskrbeti mentor oz. šola.

Na zaključnem srečanju člani Komisije organizirajo razgovor članov komisije in mentorjev. Razgovor je lahko individualen ali skupinski. Predstavitev naloge ocenijo prisotni člani Komisije z ocenami: odlično, primerno, manj primerno. Ocena ustne predstavitve je sestavni del dokončne ocene naloge. Zgodovinskemu krožku, ki svoje naloge brez opravičljivega razloga ne predstavi na zaključnem srečanju, se ocena priznanja po posvetovanju članov ocenjevalne komisije zniža. Utemeljeno opravičilo je mentor dolžan posredovati Komisiji pred zaključnim srečanjem. O opravičenosti izostanka odločata predsednik/ca in en član/ica komisije.

Na zaključnem srečanju je lahko v okviru organizacijskih možnosti tudi strokovna ekskurzija s krajšimi strokovnimi vodstvi.

Če tekmovalci ali mentorji menijo, da so bili nepravilno ocenjeni, lahko v roku 8 (osmih) dni od objave rezultatov vložijo pisni ugovor, ki mora biti obrazložen. Ugovor se vložijo na Komisijo za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS. Po prejemu ugovora Komisija izmed članov izbere tri nove ocenjevalce, ki nalogo znova ocenijo in podajo mnenje o ugovoru, ki je dokončno.

Ker osnovni namen raziskovalnega dela ni tekmovalnost, temveč spodbujanje uvajanja v raziskovalno delo, pomeni že sodelovanje s sprejeto raziskovalno nalogo velik skupni uspeh. Priznanja pa pomenijo predvsem to, da so učenci dosegli prva tri mesta. Včasih ima mentor bolj in kdaj manj navdušene in nadarjene učence, včasih je tema bolj, drugič spet manj uspešno izbrana glede na dostopne vire, vsekakor pa je glavni uspeh vedno popotnica učencem za nadaljnje šolanje: dragocene izkušnje, ki so jih uspešno pridobili pod mentorstvom, znanje, kako opraviti raziskavo in kakšno vrednost ima kulturna dediščina domačega kraja.

Mladi raziskovalci zgodovine so pod dobrim mentorskim vodstvom sposobni izpeljati zelo kakovostne raziskave, ki z arhiviranjem končnih izdelkov v Slovenskem šolskem muzeju ohranjajo trajno vrednost z zbranim in na ta način ohranjenim gradivom na nacionalni in lokalni ravni.

SOBIVANJE ČLOVEKA IN ŽIVALI SKOZI ČAS

Sodelujoče osnovne šole v raziskavi

KULTURA JE IZRAZ NAJBOLJŠEGA V DRUŽBI

KULTURNA USTVARJALNOST V MOJEM KRAJU V ŠOLSLEM LETU 2023/2024

Mentor/mentorica	Osnovna šola
Jerneja Pavlič	IV. OŠ Celje
Darja Kugonič	OŠ bratov Letonja Šmartno ob Paki
Ana Kobal	OŠ Draga Bajca Vipava
Monika Hajdinjak	OŠ Cankova
Urška Černi, Sinja Kovač Šarčević	OŠ III Murska Sobota
Petra Berčič Oman	OŠ Josipa Vandota Kranjska Gora
Aleksander Peklar, Iva Kladošek	OŠ Leona Štuklja Maribor
Katjuša Batič	OŠ Milojke Štrukelj Nova Gorica
mag. Marjeta Šifrer, Maja Bajd	OŠ Naklo
Polona Krajnc, Tanja Škafar	OŠ Petrovče
Urška Bubnič	OŠ Pivka
Jožica Štauber	OŠ Kajetana Koviča Poljčane
Mateja Bevc	OŠ Blaža Kocena Ponikva
Nina Vidonja	OŠ Puconci
Vilma Vrtačnik Merčun	OŠ Rodica
Patricija Redenšek, Gordana Kenda Kozinc	OŠ Sava Kladnika Sevnica
Luka Kosi, Silva Mesarič	OŠ Turnišče
Marjetka Čas	OŠ Gustava Šiliha Laporje
Andreja Bečan	OŠ Vodice
Polona Kastelic	OŠ Ferda Vesela Šentvid pri Stični
Eva Bregar	OŠ Toneta Čufarja Jesenice
Sandra Sandić	OŠ Koper
Vesna Kores	OŠ Gabrovka-Dole
Klemen Stepišnik	OŠ Venclja Perka Domžale

Naslov raziskovalne naloge	Doseženo priznanje
Dan mladosti v očeh Celjanov	ZLATO
Kulturna ustvarjalnost v mojem kraju	ZLATO
Tudi pozdrav je naša kultura	ZLATO
Kulturni dnevi in prireditve s kulturno vsebino, ki se pomnijo	ZLATO
Ohranjanje nesnovne kulturne dediščine na murskosoboških sejmihi	ZLATO
Tridesetletnica društva Josip Lavtižar	ZLATO
Povem vam zgodbo o kurentu	ZLATO
Pokopališče za mrtve je odsev odnosa do soljudi	ZLATO
Od Janeza Filipiča do kulturnega doma	ZLATO
Ali je kaj trden most?	ZLATO
Danes je ena luštna noč	ZLATO
Košutino koledovanje pod Bočem	ZLATO
Ustvarjanje zborovske kulture v Ponikvi	ZLATO
Štefan Küzmič, prekmursko sonce	ZLATO
30 let delovanja dramske skupine Kulturnega društva Groblje (1993-2023)	ZLATO
Oktet Jurij Dalmatin	SREBRNO
Folklorna dejavnost v kulturnem društvu povezuje ljudske pevke in običaje	ZLATO
Kulturna ustvarjalnost v Laporju	ZLATO
Ljubiteljska gledališka dejavnost po drugi svetovni vojni v Krajevni skupnosti Bukovica-Šinkov turn	ZLATO
Tabor slovenskih pevskih zborov, Šentvid pri Stični	SREBRNO
Kulturna dediščina Toneta Čufarja in njegovo delovanje na Jesenicah	ZLATO
Ali na Osnovni šoli Koper ohranjamo kulturno dediščino folklore?	SREBRNO
Mogočno vihrajo zastave na čelu sprevoda	ZLATO
"Svojim faranom doma in na tujem v spomin na veliko dobo farne in domovinske ljubezni"	SREBRNO

Zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov
za mentorje zgodovinskih krožkov